

Daniel Wicenty
Instytut Socjologii UMK
Fosa Staromiejska 1a
87-100 Toruń

Afera FOZZ jako modelowy przykład funkcjonowania zakulisowych wymiarów transformacji ustrojowej w Polsce*

Afera FOZZ jest reprezentatywna dla powstania istotnej części nowego polskiego kapitału.

Wildstein 1995

Motto tego studium przypadku można zinterpretować następująco: afera FOZZ to istotny wymiar transformacji systemowej, co najmniej współ-determinujący niektóre sfery życia publicznego (por. Przystawa 1994). Pokażemy, że znaczenie afery FOZZ dla dynamiki przemian roku 1989 rozgrywa się na wielu planach i jak zobaczymy, o szerokim zasięgu tej afery mogą świadczyć nakładające się nań zjawiska takie jak:

- geneza polskiego kapitalizmu;
- miejsce i rola służb specjalnych w procesie transformacji oraz życiu gospodarczym, politycznym i medialnym Polski po 1989 roku;
- kryzys polskiego wymiaru sprawiedliwości;
- powstanie i rozrost nieformalnych powiązań pomiędzy polityką a biznesem.

W tym sensie będziemy traktować aferę FOZZ nie tylko jako „matkę afer”, największą i najślynniejszą ujawnioną aferę III RP¹, lecz również jako swoisty model nielegalnego transferu majątku publicznego w prywatne ręce, pokazujący, jakie należy przedsięwziąć środki, aby transfer taki był skuteczny *oraz* bezkarny. Aferę FOZZ można zinterpretować jako modelową również w tym sensie, że analiza maszynierii FOZZ daje jedną z możliwych odpowiedzi na pytanie o początki polskiej elity biznesu.

* Niniejsze studium przypadku jest fragmentem maszynopisu książki *Zagubiona rzeczywistość: o społecznych mechanizmach tworzenia niewiedzy* autorstwa Radosława Sojaka i Daniela Wicenty. Książka niebawem ukaże się drukiem w warszawskiej „Oficynie Naukowej”.

¹ Zazwyczaj takie określenia towarzyszyły aferze FOZZ w prasie, zob. np. Jurczenko 1993a, Krasnowolski 1992, Reszka 2000.

Źródła informacji

Least but not last wybraliśmy przypadek afery FOZZ również z tego względu, iż dysponujemy dość bogatymi źródłami prasowymi. Bibliografia, którą umieściliśmy w *Aneksie 3*, liczy ponad dwieście artykułów i notek prasowych. Świadomie ograniczyliśmy selekcję tytułów prasowych do jednej bardzo prostej zasady – interesowały nas *wszelkie* wzmianki, jaki ukazały się na łamach polskiej prasy ostatnich lat. Z kilku względów - przede wszystkim dlatego, iż nie sposób zbudować sobie w miarę całościowej wizji afery FOZZ ograniczając się do analizy kilku dzienników i tygodników o zasięgu ogólnokrajowym, nawet jeśli są one powszechnie uznawane za dość wiarygodne (np. *Polityka*, *Wprost*, *Gazeta Wyborcza* czy *Rzeczpospolita*). Sporo cennych tropów odnaleźć można w lokalnych (np. *Gazeta Wrocławska*) lub niskonakładowych tytułach (nieistniejące już *Spotkania* czy *Nowy Świat*). Poza tym konkretne tytuły prasowe okazywały zmienne zainteresowanie tematem, a ich postawa względem FOZZ ewoluowała². Oczywiście rzetelność nie pozwalała nam na pominięcie tych tytułów, które konsekwentnie zaprzeczały istnieniu czegoś takiego jak „afery FOZZ” (przede wszystkim *Nie*). Oprócz tego przypomnijmy, że sprawa FOZZ była w mniejszym lub większym stopniu przedmiotem trzech książek – *Via bank i FOZZ* autorstwa Mirosława Dakowskiego i Jerzego Przystawy (1992), *Po drugiej stronie lustracji* napisanej wspólnie przez Janusza Heathcliffa Iwanowskiego Pineiro i Jakuba Kopcia (2000) oraz *Trzeci akt dramatu*³ autorstwa Janusza Heathcliffa Iwanowskiego Pineiro (2002). Wykaz wszystkich przeanalizowanych tekstów dotyczących FOZZ znajduje się w *Aneksie 3* (212 pozycji), w niniejszym *case study* odwołujemy się do niemal stu z nich.

Jeśli chodzi o dyskurs socjologiczny, to nasza analiza wykazała, że w okresie 1989 - 2000 nie opublikowano ani jednego artykułu poświęconego w całości aferze FOZZ lub zwracającego na tą aferę bliższą uwagę. Afera FOZZ stała się przedmiotem *case study* w książce Marii Łoś i Andrzeja Zybortowicza *Privatizing the Police State* (2000: 165-8). Sporadycznie będziemy się odwoływać do pewnych treści tej książki, jak również do hipotez i spostrzeżeń innych badaczy społecznych.

² Przykładowo stanowisko *Polityki* – w tekście z 1992 wyrażona została poważna wątpliwość, czy w ogóle mieliśmy do czynienia z przestępstwami (zob. Sarzyński 1992), w artykule z 1995 roku mówi się już o „nadużyciach”, choć słowo „afery” nie pada ani razu (zob. Podemski 1995), natomiast w roku 2002 FOZZ ukazany jest jako jedna z najważniejszych afer ostatniego dziesięciolecia (zob. Pawlak i Pytlakowski 2002).

³ Wydanej pod nazwiskiem Cliff Pineiro. Omówienie książki znaleźć można w *Nie* – zob. Schulz 2002.

Krótką historia FOZZ

Fundusz Obsługi Zadłużenia Zagranicznego miał dwie fazy istnienia. Tzw. stary FOZZ powstał na mocy ustawy z dnia 23 grudnia 1985 roku (Dz. U. nr 59, poz. 296) i początkowo działał jako agenda resortu finansów, bez osobowości prawnej. O tej fazie wiadomo bardzo niewiele. W książce *Via bank i FOZZ* zamieszczony jest fragment artykułu autorstwa Tomasza Sakiewicza, opublikowanego w *Nowym Świecie* 6 lutego 1992 roku (zob. Dakowski i Przystawa 1992: 126-7). Dowiedzieć się stamtąd możemy, skąd pochodziły środki finansowe starego FOZZ. Były to m.in. pieniądze pobierane od przedsiębiorstw państwowych (ok. 2 % wartości ich obrotów), dotacje budżetu państwa oraz dewizy pochodzące z zagranicznych pożyczek (zob. również Smolińska-Borecka 1994: 17⁴). Wg szacunków (autor nie mówi, na jakiej podstawie i przez kogo poczynionych) stary FOZZ mógł operować rocznie kwotami z przedziału 4-5 mld dolarów. Prawdopodobnie oprócz celów określanych ustawą (obsługa długu zagranicznego) stary FOZZ pełnił też inne funkcje – Sakiewicz wspomina o dotowaniu budowy gazociągu w ZSRR, w jednej z notek prasowych przeczytać możemy, że stary FOZZ obsługiwał inwestycje Polski na Wschodzie (zob. ira 1992: 2). Podkreślmy, że są to informacje o trudne (czy wręcz niemożliwe) do zweryfikowania, a zatem ich wiarygodność stoi pod znakiem zapytania.

Zasadniczym przedmiotem naszej analizy będzie druga faza istnienia FOZZ. Mocą ustawy z dnia 15 lutego 1989 roku (Dz. U. nr 6, poz. 31, zmiana ustawy Dz. U. nr 64, poz. 389, art. 5) FOZZ został powołany jako jeden z państwowych funduszy celowych. FOZZ posiadał osobowość prawną, organami funduszu była Rada Nadzorcza (gdzie zasiadali przede wszystkim ówcześni wysocy urzędnicy Ministerstwa Finansów) oraz dyrektor generalny. Ustawa stanowiła m.in., że zasadniczymi zadaniami funduszu było gospodarowanie wydzielonym i nabytym mieniem stanowiącym własność skarbu państwa, gromadzenie środków finansowych przeznaczonych na obsługę zadłużenia zagranicznego, prowadzenie księgi zobowiązań i należności z tytułu kredytów i gwarancji państwowych, jak również spłacanie oprocentowania i rat polskiego zadłużenia zagranicznego. Dotacje z budżetu państwa w latach 1989-90 wyniosły 9,8 bln starych zł. W rzeczywistości fundusz miał zajmować się potajemnym wykupywaniem na rynku wtórnym zagranicznego długu Polski za pomocą podstawionych podmiotów. Ponieważ wiarygodność Polski jako państwa była wtedy mocno ograniczona na arenie międzynarodowej, cena polskiego długu na rynku wtórnym była

⁴ W artykule tym autorka podaje ponadto (za GUS) częściowe dane dotyczące rocznego bilansu FOZZ (lata 1987-88) oraz wysokości rocznych dotacji z budżetu.

średnio czterokrotnie niższa od nominalnej, w różnych okresach wahała się od 12 do 45 centów za dolara (zob. Pazurski 2000: 67; P. K. 1992; Smolińska-Borecka 1994: 17). W świetle ówczesnego prawa międzynarodowego była to działalność nielegalna. Mocą ustawy z 14 grudnia 1990 roku (Dz. U. nr 89, poz. 517, art. 5, pkt. 4) FOZZ został rozwiązany, rozpoczęcie likwidacji to styczeń 1991 roku. 7 maja 1991 roku zostało wszczęte śledztwo przez Prokuraturę Wojewódzką w Warszawie w sprawie zagarnięcia z funduszu znacznych środków, śledztwo skończyło się w lutym 1993 roku. Skierowano do sądu akt oskarżenia, obejmujący m.in. trzech byłych członków Rady Nadzorczej⁵ i byłego dyrektora generalnego, zarzucający im marnotrawstwo ok. 1 bln starych zł (wg kursu walut z dn. 31.12.1995 – 3,5 bln starych zł). We wrześniu 1993 roku sąd odesłał akta prokuraturze z zaleceniem powołania innych biegłych w celu weryfikacji oszacowanych strat oraz prowadzenia dalszego śledztwa.. Nowy akt oskarżenia skierowano do sądu w styczniu 1998 roku, nie obejmował niektórych wcześniej oskarżonych osób. Straty, jakie poniósł skarb państwa w wyniku afery oszacowano na 354 mln zł. Ponad połowa operacji prowadzonych w ramach FOZZ przyniosła straty. Biegli ustalili również, że gdyby FOZZ służył wyłącznie skupowaniu długu Polski na rynkach wtórnych, to powinien on skupić 3 razy większą sumę niż od rzeczywiście skupionej. Pierwsza rozprawa odbyła się w grudniu 2000 roku, proces trwał do października 2001 roku, kiedy to został zdjęty z wokandy, ponieważ prowadząca sprawę sędzia Barbara Piwnik objęła funkcję ministra sprawiedliwości. Wyznaczono następcę (sędziego Andrzej Kryże), proces ponownie rozpoczął się 30 września 2002 roku i jeszcze nie zakończył się (stan z maja 2004).

Jaki był cel FOZZ?

Wydaje się nam, że oprócz potajemnego skupywania polskiego długu na rynkach wtórnych (działalność nielegalna świetle ówczesnego prawa międzynarodowego) istotną część działań FOZZ stanowiły operacje mające na celu wyprowadzenie spod kontroli państwa sporej części majątku publicznego (por. Łoś 2003). W tym sensie nie zgadzamy się z często przywoływaną opinią, że afera FOZZ była produktem ubocznym przemian ustrojowych⁶ czy niezamierzonym skutkiem chaosu instytucjonalnego, który towarzyszył przełomowi roku 1989. Słuszność naszego stanowiska zdaje się potwierdzać kilka faktów:

⁵ Później wobec jednego z nich wycofano oskarżenie.

⁶ Na stanowisku takim stoi np. Leszek Balcerowicz. W swojej książce *800 dni. Szok kontrolowany* pisze: „W 1991 roku coraz głośniejsze było o różnych zjawiskach negatywnych, które towarzyszyły narodzinom nowej gospodarki. Chodziło o przejawy patologii występujące, choć w różnej skali, w każdej gospodarce rynkowej, takie jak niepłacenie podatków czy nadużycia finansowe” (1992: 156).

- stopień skomplikowania transakcji finansowych pomiędzy różnymi podmiotami krajowymi i zagranicznymi związanymi z FOZZ świadczy raczej o istnieniu starannie opracowanego planu niż o działaniach *ad hoc*, zaimprovizowanych w sytuacji nadarzającej się okazji (Smolińska-Borecka 1994: 16). Celowość tej złożoności prawdopodobnie była dwojaka. Po pierwsze, sieć powiązań, licząca ponad sto różnych podmiotów gospodarczych (polskie i zagraniczne banki, polskie i zagraniczne spółki, część z nich fikcyjna), dzięki której dokonywano tysiące operacji, tylko w pewnej części służyła skupywaniu polskiego długu. Przede wszystkim umożliwiła wyprowadzenie z FOZZ pieniędzy (Jakimczyk 2003a; Kania 2001; Krasnowska 2000; Pytlakowski 2000). Po drugie złożoność ta tworzyła pewien rodzaj zasłony dymnej, zacierającej ślady operacji⁷;
- liczne transakcje FOZZ przeprowadzone zostały w stosunkowo krótkim przedziale czasowym. Tu znowu w sposób uprawnionym możemy domniemywać, że nie byłoby to możliwe bez uprzednich planistyczno-logistycznych posunięć (zob. Smolińska-Borecka 1994).

Kim są aktorzy odpowiedzialni za aferę FOZZ?

Identyfikacja aktorów odpowiedzialnych za aferę FOZZ jest w niemałym stopniu zadaniem spekulatywnym. Akt oskarżenia nie jest najlepszym tropem, gdyż w naszym mniemaniu obejmuje raczej wykonawców, a nie mocodawców. Dlatego dokonać możemy jedynie logicznej rekonstrukcji faktów w oparciu o pewne założenia.

Próbie określenia aktorów stojących za aferą FOZZ możemy zacząć od postawienia najbardziej zasadniczego pytania – *qui prodest?* Zanim na nie odpowiemy, musimy przedstawić następujące założenie: elity partyjne PRL w sporej mierze zdołały zreprodukować własny status po roku 1989⁸. Wydaje się nam, że reprodukcja ta była możliwa m.in. dzięki pozyskaniu środków z FOZZ⁹:

⁷ Michał Falzmann, inspektor NIK, który badał sprawę FOZZ, w jednej ze swych notatek służbowych użył określenia „system generowania szumu informacyjnego” (zob. Dakowski i Przystawa 1992: 30).

⁸ Wg Edmunda Wnuka-Lipińskiego reprodukcja elit zarówno gospodarczych, jak i politycznych miała stosunkowo szeroki zasięg (1996: 141-2). Zob. również Wasilewski i Wnuk-Lipiński 1995: 79; Wesołowski 1997: 243; Błasiak b.d.w. oraz wyróżnione przez Krzysztofa Jasieckiego ścieżki wejścia do elity biznesu w III RP (2002). Pamiętać jednak należy, że teza o stosunkowo szerokim rozmiarze biznesu nomenklaturowego (a więc pośrednio teza o reprodukcji elit) oceniana jest krytycznie przez wielu autorów (zob. Kofman i Roszkowski 1999: 183-4, zwł. przypis 40).

⁹ Hipoteza ta wpisuje się w formułę kapitalizmu politycznego, sformułowaną przez Jadwigę Staniszkis. Pierwsza faza kapitalizmu politycznego wiązała się z „przesunięciem środków i kapitału z sektora państwowego w ręce prywatne” (Staniszkis 2001: 197).

- jak zobaczymy w dalszej części studium, beneficjentami FOZZ stały się przede wszystkim spółki związane z byłymi działaczami PZPR;
- ustawa powołująca FOZZ została uchwalona w tydzień po rozpoczęciu rozmów Okrągłego Stołu (15 lutego 1989 roku). Część elity komunistycznej, która była odpowiedzialna za zainicjowanie i przebieg negocjacji ze stroną opozycyjną, była zapewne świadoma, że reguły gry dotyczące gospodarki i polityki zostaną w sposób znaczący przededefiniowane. Przededefiniowaniu miały ulec również warunki określające podtrzymanie pozycji elitarnej. Jednym z takich warunków (nazwać je można brzegowymi) była m.in. kwestia pozyskania źródeł finansowania różnych przedsięwzięć, np. wydawania własnej gazety w warunkach nie-monopolistycznej gry politycznej;
- zeznania głównego oskarżonego z listopada 2003 roku, Grzegorza Żemka, świadczą jednoznacznie o zaangażowaniu wysokich rangą członków PZPR na etapie tworzenia ustawy o FOZZ: „Według Żemka projekt ustawy o FOZZ (...) przygotowywano m.in. podczas dyskrecjonalnych narad w zakonspirowanych lokalach. Uczestniczyli w nim oficerowie i współpracownicy służb, wysocy urzędnicy Ministerstwa Finansów oraz KC PZPR” (Ordyński 2003f).

Tu postawmy drugie pytanie – kto mógł „zaprogramować” FOZZ w ten sposób, tak by mógł on stać się narzędziem pozyskiwania środków finansowych? Aby odpowiedzieć na nie, musimy przedstawić kolejne założenie, brzmiące: Polska w latach 80-tych miała istotne cechy państwa policyjnego¹⁰, a zasoby tego państwa uległy częściowej prywatyzacji¹¹. Ponadto kontekst transformacji wytworzył sytuację, w której zasoby te mogły być łatwo konwertowane na inne zasoby¹², jak również wspomagać nielegalne operacje (por. Williams 2000: 7). Dysponentami tych zasobami państwa policyjnego zostali m.in. byli funkcjonariusze służb specjalnych PRL. W tym sensie możemy powiedzieć, że afery FOZZ nie mogła zostać zainicjowana (a później kontrolowana) bez udziału służb specjalnych PRL

¹⁰ Zasadność tego założenia wykazują Łoś i Zybertowicz (2000: 25-103; por. Zybertowicz 1997).

¹¹ Wg Łoś i Zybertowicz empiryczne wskaźniki takiej prywatyzacji to: 1) częściowe przejęcie lub/i zniszczenie archiwów partii i służb specjalnych, 2) konwersja pewnych funkcji państwa policyjnego w prywatne przedsięwzięcia, 3) rola służb specjalnych i ich agentów w wielkich operacjach przesunięcia zasobów państwowych na rzecz wybranych podmiotów i 4) infiltracja i manipulacja różnych agend państwa (2000: 155).

¹² Tu przypomina się pojęcie **zasobów instytucjonalnie niezakotwiczonych**, zaproponowane przez Włodzimierza Wesołowskiego: „Nie podlegają żadnym prawnym regulacjom i kontrolom. (...) Okres transformacji wytwarza sytuację, w których zasoby niezakotwiczone instytucjonalnie oddziałują jako silne moce (zasoby), które zdolne są do wyciśnięcia piętna na życiu zbiorowym, w tym także instytucjonalnym. Mówi się o okresie przejściowym jako ułatwiającym instytucjonalizację *nieznanych* przedtem zasobów ekonomicznych, łatwą mobilizację i instytucjonalizację zasobów politycznego poparcia, które *trwały w uśpieniu*, konwersję popularności artystycznej w stanowisko posła itp.” (2000: 16-7; wyróżnienie - oryginał).

(przede wszystkim wywiadu wojskowego i cywilnego), gdyż to właśnie one dzięki procesowi prywatyzacji zasobów państwa policyjnego dysponowały zasobami przydatnymi do zaprojektowania i wykonania tak złożonej operacji (zob. Łoś i Zybertowicz 2000: 55-6). Taką hipotezę potwierdzają również zeznania Żemka (zob. Ordyński 2003f; LIN 2001). Niezależnie od tego o obecności służb specjalnych w aferze FOZZ świadczy kilka faktów. Przede wszystkim w trakcie ponownie rozpoczętego procesu (pod przewodnictwem sędziego Kryże) główny oskarżony, Grzegorz Żemek, przyznał się do współpracy z wywiadem wojskowym (zob. Walentek 2002). Wątek tajnych służb wielokrotnie przewijał się w czasie wcześniejszych rozpraw (pod przewodnictwem sędzi Piwnik) podczas przesłuchań świadków (zob. Domagalski 2001, 2001d). Oto inne tropy prowadzące ku środowiskom służb specjalnych:

- niepoślednia rola w nielegalnych operacjach FOZZ odegrana przez byłych i obecnych oficerów wywiadu wojskowego (Pietrzak 2001: 18; Krasucki 2001: 15; por. Pineiro 2002);
- elementy biografii zawodowej dwóch oskarżonych w procesie FOZZ - Janiny Chim (zastępcy dyrektora generalnego) i Dariusza Przywieczerskiego (ówczesnego prezesa spółki „Universal”). Przez długi czas pracowali na placówkach zagranicznych, (byli pracownikami Centrali Handlu Zagranicznego „Paged”, ponadto Przywieczerski był radcą handlowym w Kenii). Placówki tego rodzaju oprócz wypełniania swoich oficjalnie deklarowanych zadań działają również jako instytucje-przykrywki dla działań wywiadowczych, a część z ich stanowisk obsadzana jest funkcjonariuszami wywiadu na etatach niejawnych¹³;
- raport opracowany w 1992 roku przez Wydział Studiów MSW dla premiera Jana Olszewskiego. Możemy w nim przeczytać, że „wielkie afery finansowe takie jak Art-B i FOZZ były dokonywane pod osłoną i z udziałem oficerów i agentury byłego Zarządu II Sztabu Generalnego WP i Departamentu I MSW [wywiadu cywilnego]” (Grocki bdw: 97). Z raportu tego możemy się dowiedzieć również, że tajnymi współpracownikami służb specjalnych byli dwaj członkowie Rady Nadzorczej FOZZ (Grzegorz Wójtowicz, członek rady nadzorczej FOZZ, późniejszy prezes NBP i członek Rady Pieniężnej oraz Janusz Sawicki przewodniczący rady nadzorczej FOZZ i ówczesny wiceminister finansów). Janusz Misiąg, członek rady nadzorczej FOZZ i ówczesny wiceminister finansów, znalazł się na liście Macierewicza (wspólnie z Sawickim).

¹³ Jest to dość powszechna praktyka wywiadów, właściwa nie tylko reżimom niedemokratycznym.

Jakiego rodzaju zasoby wykorzystano w aferze FOZZ?

Kapitał kulturowy

Kapitał ten stosunkowo największą rolę odgrywał w pierwszej fazie przedsięwzięcia¹⁴ – projekcie i wprowadzeniu w system prawny furtek. W grę wchodzi tu następujące zasoby:

- wiedza dotycząca niektórych aspektów funkcjonowania gospodarki wolnorynkowej (m.in. znajomość reguł prawnych dotyczących funkcjonowania rynków finansowych, różnego rodzaju spółek, systemów bankowych, rajów podatkowych). Środkami tymi dysponować mogli zarówno funkcjonariusze służb specjalnych (przede wszystkim wywiadu) oraz część partyjnej elity, zwłaszcza ta bliska „pokoleniu '84” (zob. Staniszkis 2001);
- umiejętność myślenia strategicznego, która w tym przypadku ważna była ze względu na stworzenie różnych prawdopodobnych scenariuszy wydarzeń i dopasowanie do nich działań osłonowych i ochronnych. Nawiązując do określenia Ireny Pańków dotyczącego właściwości elit politycznych możemy powiedzieć, że w pewnym sensie aktorzy odpowiedzialni za aferę FOZZ musieli spełniać warunki „podwójnej sprawności” (1995: 170), która oznacza możliwość stawiania sobie celów z krótkiego (skuteczne operacje transferu zasobów finansowych poprzez FOZZ) i długiego (skuteczne działania osłonowe zapewniające w przyszłości bezkarność) horyzontu czasowego oraz realizowania ich;
- umiejętność sterowania procesem legislacyjnym w celu nadania aktom prawnym odpowiedniego kształtu. Możemy domniemywać, że aktorzy związani z aferą FOZZ zdołali uzyskać wpływ na proces tworzenia aktów prawnych regulujących działanie FOZZ. Świadczą o tym przede wszystkim zeznania Żemka mówiące o bliskiej współpracy członków KC PZPR, wysokich rangą urzędników Ministerstwa Finansów oraz funkcjonariuszy tajnych służb (Ordyński 2003f)¹⁵. Poza tym, jak pokazaliśmy, FOZZ miał służyć m.in. wyprowadzeniu dużych sum spod kontroli państwa. Aktorzy pilotujący to przedsięwzięcie musieli mieć pewność, że nadzór nad FOZZ nie będzie przez jakiś czas zbyt skrupulatny. Implementacja do systemu prawnego odpowiednich furtek była sprawą kluczową. Zarówno ustawa z 15 lutego 1989 roku powołująca

¹⁴ Najprostszy trójfazowy model przedsięwzięcia aferowego składa się z: 1) projektu przedsięwzięcia i implementacji do systemu prawnego furtek, 2) wykonania, 3) działań osłonowych (zob. Zybertowicz 2002: 210).

¹⁵ Niewyjaśniony jak na razie jest również wątek dotyczący istotnych różnic pomiędzy projektem ustawy o FOZZ a jej ostateczny kształtem (zob. J. O. 2003a).

FOZZ jako samodzielną jednostkę, posiadającą osobowość prawną, jak i statut, na podstawie którego FOZZ działał (nadany przez ministra finansów 24 lutego 1989 roku), były aktami prawnymi zapewne nieprzypadkowo spełniającymi warunek „rozszerzenia” systemu prawnego. Ustawa o FOZZ miała poważne mankamenty, które wg biegłych powołanych przez prokuraturę „umożliwiały wręcz prowadzenie nielegalnych operacji na wielką skalę” (Krasnowska 2000: 26). W raporcie NIK dotyczącego wyników kontroli działalności FOZZ możemy przeczytać, że statut FOZZ „nie był zgodny z delegacją ustawową udzieloną ministrowi finansów” (*Informacja o wynikach kontroli...* 1991; zob. również Krasnowolski 1991). Współistnienie tych dwóch aktów prawnych sprawiało, że rola Rady Nadzorczej (organu kontrolnego FOZZ) była fikcyjna, fasadowa. „[Statut] dawał dyrektorowi Funduszu możliwość prowadzenia niektórych operacji w ścisłej tajemnicy, nawet przed Radą Nadzorczą” (Jachowicz i Kowalczyk 1991: 15)¹⁶;

- obycie towarzyskie, łatwość nawiązywania kontaktów, umiejętność prowadzenia rozmów z różnymi osobami i na różne tematy¹⁷, zdolność manipulowania ludźmi, inteligencja emocjonalna, zdolność do podporządkowania się poleceniom oraz do pracy w strukturze hierarchicznej¹⁸;
- *last but not least* znajomość języków obcych.

Kapitał polityczny

Pojęcie kapitału politycznego stosować będziemy szeroko, interesować nas będzie możliwość formalnego i nieformalnego sprawowania władzy, co przekłada się na różnorakie kategorie:

- wpływ jako pochodna kierowania tajnym współpracownikiem. Mógł być on szczególnie ważny na etapie wykonania i działań osłonowych przedsięwzięcia aferowego. Specyfika roli tajnego współpracownika wiąże się z tym, że w dużej mierze pozbawia autonomii działania i czyni współpracownika przedmiotem i

¹⁶ Wg dziennikarza *Polityki* pikanterii całej sprawie dodaje fakt, że statut nigdy nie został opublikowany (Podemski 1996: 20).

¹⁷ Tu przychodzi na myśl pojęcie *transidentity* zaproponowane przez Janine Wedel (2001). Oznacza ono zestaw ról społecznych, które dany aktor może odegrać w zależności od zmieniających się sytuacji.

¹⁸ W tym kontekście Maciej Rybiński pisząc o szansach byłych członków SED oraz tajnych współpracowników Stasi na rynku pracy zjednoczonych Niemiec stwierdził ciekawą rzecz: „Firmy doradztwa biznesowego w poradnikach dla przedsiębiorstw zachodnoniemieckich rozpoczynających działalność w dawnej NRD sugerowały raczej członków SED, a nawet konfidentów Stasi niż opozycjonistów. Ci pierwsi, zdaniem psychologów, są z natury posłuszni, lojalni i bezkonfliktowi. Ci drudzy natomiast nie pogodzeni ze światem, kłębni i skłonni do misyjnego naprawiania rzeczywistości” (2003: 287).

narzędziem wpływu¹⁹. Nie jest tutaj ważne, jakimi środkami tajny współpracownik jest motywowany do działania na rzecz swoich mocodawców, ważne jest, aby współpracownik taki był dobrze ulokowanym przedmiotem wpływu. W przypadku afery FOZZ trzeba pamiętać, że współpracownikami służb specjalnych były osoby kluczowe ze względu na bezpośrednią działalność FOZZ (stanowisko dyrektora generalnego, prawdopodobnie również jego zastępca). Działo się to w sytuacji, w której stanowisko dyrektora generalnego FOZZ dzięki statutowi miało bardzo dużą autonomię (tego wymagały tzw. niekonwencjonalne operacje związane z wykupem polskiego długu). Nie możemy też wykluczyć, że w instytucji odpowiedzialnej za nadzór nad FOZZ (Ministerstwo Finansów²⁰), w podmiotach gospodarczych kooperujących z FOZZ oraz w wymiarze sprawiedliwości i mediach (piszemy o tym szerzej w dalszej części) ulokowani byli inni tajni współpracownicy służb specjalnych. W prasie ujawniono jeszcze inne próby wywarcia wpływu na przebieg sprawy FOZZ w czasie śledztwa - jedna z firm konsultingowych startująca do przetargu na sporządzenie ekspertyzy powiązana była z ludźmi odpowiedzialnymi za aferę FOZZ (zob. Kalwas 1994);

- wpływ jako pochodna zastraszania. Zastraszanie może przybrać formę bezpośrednich groźb i prób wywierania presji. Presję taką wywierano na szeregowych pracowników FOZZ (Lawina 1992a: 5), jak również na dyrektora generalnego FOZZ, Żemka (Walentek 2002; Ordyński 2003g). Również pośrednia postać zastraszania może się okazać skuteczna, a to poprzez wytworzenie odpowiedniej atmosfery zagrożenia towarzyszące pewnym tematom, działaniom czy osobom. W przypadku afery FOZZ byliśmy świadkami serii dość tajemniczych zgonów osób powiązanych ze sprawą FOZZ. Michał Falzmann, inspektor NIK, który wykrył aferę FOZZ umarł na zawał serca, w wypadku samochodowym zginął szef NIK Walerian Pańko. Jedna z gazet doniosła o zabójstwie „(...) jednego z wysokich funkcjonariuszy resortu finansów, w którego mieszkaniu znaleziono ważne dokumenty FOZZ” (ATS, DOL, KUBA 1992). Gwałtowną śmiercią (w wypadku samochodowym) zginął również Jacek Sz., podejrzany w sprawie FOZZ (zob. PAP 1993, 1993a). Odnosnie śmierci Falzmanna i

¹⁹ Zeznania Żemka dobrze ilustrują „wektor lojalności” tajnego współpracownika: „Odpowiadając na pytania sędziego Andrzeja Kryże, oskarżony przyznał, że polecenia ‘służb’ wykonywał bez dyskusji, a te płynące z ministerstwa finansów - nie wszystkie” (PAP 2003).

²⁰ O obecności tajnych służb w aferze FOZZ pisaliśmy już wcześniej. O skutecznym operowaniu wpływem pośrednio może świadczyć fakt, że wysocy urzędnicy państwowi (m. in. z Ministerstwa Finansów) pozostawali nieczuli na alarmujące impulsy pochodzące z NIK (zob. Dakowski i Przystawa 1992; *Informacja o wynikach kontroli...* 1991; PAP 2003).

Pański pojawiły się głosy, że ich śmierć nie była przypadkowa, lecz była wynikiem zamierzonych działań (zob. Bąkiewicz 1992; AGA 1994). Eksperti badający sprawę wypadku Pański nie potrafili stwierdzić, dlaczego samochód wiozący szefa NIK się rozbił (zob. Małachowski 1993), zaś zeznania świadków w procesie kierowcy Pański mogły sugerować istnienie spisku na życie prezesa NIK (zob. Małachowski 1993; rna 1992)²¹. Wydawca pierwszej książki o FOZZ został w niejasnych okolicznościach zatrzymany i pobity przez policję w grudniu 1991 roku (Cieśla 2003a: 18). Jeden z prokuratorów zaangażowanych w sprawę FOZZ stwierdził: „Ktoś chce stworzyć atmosferę zastraszenia wokół sprawy FOZZ” (ATS, DOL, KUBA 1992: 2). Aura strachu towarzysząca aferze FOZZ stała się faktem społecznym (bez względu na to, czy Falzmann i Pańko zginęli w wyniku zamachów), ponieważ miała realne konsekwencje w postaci takich, a nie innych działań (lub ich zaniechania) przez różne osoby²². Czy nie dlatego tak trudno było w czasie trwania śledztwa powołać zespół biegłych?²³. Czy nie z tego powodu sędzia Andrzej Kryże, który zastąpił w prowadzeniu sprawy FOZZ sędzią Barbarę Piwnik, stwierdził, że wcale nie chciał podjąć tej sprawy (WRÓB 2001: 4)? Zbigniew Figurski, zastępca likwidatora FOZZ przyznał w rozmowie z dziennikarzami *Gazety Wyborczej*: „Najgorsze były pierwsze miesiące mojej pracy. Ten moment, kiedy włączałem kluczyk do samochodu” (cyt. za: Bikont 1992a). Czy wobec tego można zakładać, że wszyscy urzędnicy odpowiedzialni za wyjaśnienie afery FOZZ rzetelnie wypełniali swoje obowiązki, pracując w atmosferze obawy o własne życie?;

- wpływ jako pochodna szantażu. Heathcliff Pineiro, który wielokrotnie oskarżał braci Kaczyńskich o korzystanie z pieniędzy FOZZ w oświadczeniu złożonym w prokuraturze w 1993 r. napisał, że do obciążenia Kaczyńskich nakłaniał go były funkcjonariusz SB (Gryczka i Sarzyńska 2001). Motyw szantażu może być bardzo zresztą różny, środek ten może być skuteczny np. w sytuacji, gdy szantażowana osoba

²¹ Takiej interpretacji zdecydowanie sprzeciwił się dyrektor NIK prowadzący sprawę FOZZ, Anatol Lawina: „Sugestie, że śmierć prof. Pański wstrzymała działania wyjaśniające w sprawie FOZZ, są po prostu nieprawdziwe. Podobnie jak podejrzenia, że były prezes był jedyną osobą w NIK, która знаła wszystkie dokumenty w tej sprawie. Miały do nich dostęp przynajmniej trzy osoby. A więc podejrzenie, że chodziło o usunięcie niewygodnego świadka, jest absurdalne” (1992a: 5). Lawina nie dostrzegł jednak innego potencjalnego celu, jaki mógł być osiągnięty przez zabicie Pański – zastraszenia innych.

²² Były minister spraw wewnętrznych Marek Biernacki pośród trzech kategorii zabójstw na zlecenie wymienia m.in. „morderstwa dokonane w celu wywołania określonego efektu społecznego” (2002: 94).

²³ Mówi prokurator prowadzący sprawę FOZZ, Janusz Kalwas: „Skierowaliśmy (...) pisemne oferty do dziesięciu krajowych ośrodków akademickich o profilu ekonomiczno-finansowym, sześciu firm konsultingowych i kilku znamienitych profesjonalistów w tych dziedzinach. Sześć ośrodków akademickich odmówiło współpracy, osoby prywatne także odmówiły, a pozostałe ośrodki i firmy – mimo ponagieł nie udzieliły odpowiedzi” (1994: 10).

(dziennikarz, sędzia, polityk lub prokurator) jest tajnym współpracownikiem służb specjalnych;

- formalna pozycja w aparacie władzy dająca możliwość wydawania poleceń innym osobom lub dająca możliwość podejmowania określonych decyzji. W grę mogły wchodzić naciski na prokuratorów ze strony szefów ministerstwa sprawiedliwości. Jak pisali dziennikarze *Wprost*: „Jeden z prokuratorów odsuniętych od prowadzenia toczącego się od maja 1991 r. śledztwa w sprawie nadużyć w FOZZ zauważa, że po dojściu do władzy obecnej koalicji [tj. koalicji SLD-PSL w latach 1993-97] utknęło ono w martwym punkcie” (Mac i in. 1995: 20). Anatol Lawina, dyrektor NIK prowadzący sprawę FOZZ, mówił o „politycznych próbach wyciszenia afery” i o „chowaniu trupa pod dywan” (1992b: 6). Powołanie na stanowisko ministra sprawiedliwości sędzi Piwnik przez Leszka Millera w 2001 roku komentowano jako decyzję personalną świadomie obliczoną na przedawnienie sprawy FOZZ (zob. Łęski 2001). Formalna pozycja w aparacie władzy mogła również dać możliwość modelowania instytucji państwowych w ten sposób, aby nie stanowiły one zagrożenia dla mocodawców afery FOZZ. W omawianym przez nas przypadku zastanawiający jest fakt, że w czasie dokonywania operacji FOZZ organy ścigania odpowiedzialne za przestępstwa gospodarcze istniały w szczątkowej postaci. W 1989 roku rozwiązano Zarząd V MSW, odpowiedzialny za ściganie przestępstw gospodarczych oraz Biuro do walki z przestępczością zorganizowaną Komendy Głównej MO (Kamiński 1999: 257; Zybortowicz 1993)²⁴. Dodatkowy kontekst tego aspektu kapitału politycznego wiąże się z tym, że tzw. resorty siłowe (Ministerstwo Obrony Narodowej, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych) pozostawały w rękach postkomunistów jeszcze do roku 1990.

Kapitał społeczny

Kapitał społeczny przede wszystkim posłużył jako spoiwo skomplikowanej sieci powiązań pomiędzy różnymi podmiotami, zapewniając koordynację i wzajemne zaufanie. Czynnikiem

²⁴ W kontekście (celowej?) likwidacji organów do wykrywania przestępczości gospodarczej odnaleźliśmy następującą opinię: „Zbyt skrupulatnie pozbyliśmy się mechanizmów, którymi dysponowały służby specjalne w poprzednim systemie - przyznaje pragnący zachować anonimowość wysoki funkcjonariusz UOP” (Cielemiecki 1994: 16). W 1997 roku płk Wacław Skoczylas zeznając przez Trybunałem Stanu „bardzo krytycznie ocenił decyzję o likwidacji pionu PZ [przestępczości zorganizowanej – RS i DW] w milicji, o której zakomunikowano w październiku 1989 r. podczas narady kadry kierowniczej MSW w Legionowie z udziałem prezydenta Jaruzelskiego i premiera Mazowieckiego. Gospodarka będzie broniła się sama - motywowali ten krok jego pomysłodawcy” (Ordyński 1996).

integrującym poczynania różnych podwykonawców w aferze FOZZ była lojalność wobec swoich mocodawców, powiązanych ze środowiskiem służb specjalnych. Częściowo była ona wynikiem uczestnictwa w brudnej wspólnocie (zob. Podgórecki 1976; por. Pineiro 2002), a częściowo socjalizacji wtórnej charakterystycznej dla służb specjalnych (zob. Herman 2002), opartej o silnie wyeksponowany *team spirit*. Kapitał społeczny oznacza także gotowość różnych aktorów do podjęcia działań, narażających na szwank ich pozycję zawodową, uznanie czy prestiż społeczny²⁵. Działanie kapitału społecznego dobrze ilustrują losy życiowe Żemka. Główny oskarżony w sprawie FOZZ (przypomnijmy - TW wywiadu wojskowego) i przed aferą FOZZ, i po niej dał dowody tego, że ciągle może być zaufanym człowiekiem służb specjalnych. Będąc w latach 80-tych pracownikiem luksemburskiej filii Banku Handlowego udzielił gwarancji kredytowych wybranym spółkom (zapewne wskazanym przez jego mocodawców), co naraziło BH na straty w wysokości 40 mln zł (Gargas 1997). Zaufanie mocodawców Żemka do jego osoby najwyraźniej nie osłabło po aferze FOZZ, gdyż potem brał udział m.in. w operacji „Zielone bingo”, w której funkcjonariusze UOP używając tajnych funduszy grali na giełdzie. Operacja ta prawdopodobnie przyniosła straty w wysokości kilkudziesięciu miliardów starych zł (zob. R 1997: 2; Kasprów 1998: 10). Wreszcie Żemek przyjął na siebie *odium* towarzyszące aferze FOZZ i prawdopodobnie nie zdradził podczas śledztwa tropów wiodących do jego mocodawców - lista oskarżonych w procesie FOZZ nie rozszerzyła się, a prowadzący sprawę prokurator Kalwas wielokrotnie powtarzał, że przedmiotem śledztwa nie będą wątki prowadzące do służb specjalnych (zob. np. Kalwas 1994).

Kim byli beneficjanci afery FOZZ?

Na początku transformacji pieniądze pochodzące z FOZZ mogły się stać kapitałem łatwo podlegającym konwersji na inne zasoby. Ramy finansowo-prawne (kurs dolara utrzymujący się na stałym poziomie przez długi czas, wysokie oprocentowanie wkładów złotówkowych, względnie tani kredyt na Zachodzie, niskie standardy kontroli bankowej w Polsce) sprzyjające spekulacji (choćby w oparciu o mechanizm oscylatora, zob. Dakowski i Przystawa 1992; Piotrowski i Sładkowski 2001) pozwalały na zwielokrotnienie zasobów finansowych, pod

²⁵ Jeszcze inny trop wskazujący być może na działanie kapitału społecznego wskazała dziennikarka *Polityki*. Otóż czasochłonność procesów związanych z nadużyciami o skali FOZZ związana jest m. in. z brakiem dostatecznej liczby biegłych rewidentów księgowych. Przewodniczącym komisji egzaminacyjnej Krajowej Izby Biegłych Rewidentów (mającej monopol na egzaminowania kandydatów) jest były premier Zbigniew Messner (zob. Solska 1998). Czy i jakiego rodzaju filtry i bariery (ideologiczne, biograficzne) ustawił przed kandydatami na biegłych rewidentów człowiek z byłej elity PZPR? Czy czując lojalność i wspólnotę doświadczeń i interesów wobec pewnych środowisk mógł świadomie opóźniać (choćby pośrednio) pewne postępowania sądowe?

warunkiem dysponowania względnie dobrze zdyscyplinowaną i skoordynowaną siecią zaufanych współpracowników. Kapitał finansowy mógł posłużyć do zainicjowania i rozwijania działalności medialnej czy wydawniczej. Wreszcie sposób operowania pieniędzmi FOZZ pozwala częściowo zrozumieć zjawisko powstania w Polsce kapitalizmu bez kapitalistów.

Podmioty gospodarcze

Ograniczymy się jedynie do aktorów polskich. Pieniądze FOZZ przepływały w Polsce przez ponad 100 firm (Krasnowska 2000: 28). Dla dużej części operacji FOZZ nie istnieje jednak żadna dokumentacja (zob. np. wk 1992; Smolińska-Borecka 1994). Wskażmy tylko kilka szeroko omawianych przypadków:

- Dariusz T. Przywieczerski (jeden z oskarżonych w sprawie FOZZ, były prezes „Universalu”). Uczestniczył w co najmniej kilku operacjach związanych z FOZZ. Najgłośniejsza dotyczyła spółki „TRAST”, którą utworzyli Żemek wraz z Przywieczerskim dzięki bezprawnie przelany pieniądzą pochodzącym z kont FOZZ (zob. np. Krasnowolski 1991; Jachowicz i Kowalczyk 1991). „TRAST” przechwytywał też część pieniędzy FOZZ, gdyż co najmniej jedna zachodnia firma została poinstruowana przez Żemka, aby kontaktować się z FOZZ za pośrednictwem „TRAST” (Bikont 1992a: 11). Poza tym FOZZ poręczył kredyt zaciągnięty w BIG przez Przywieczerskiego na firmę „Dukat” (Pytlakowski 2000: 26) i udzielał „Universalowi” innych poręczeń (zob. Bikont 1991: 14). W sumie „Universal” podpisał ponad 80 umów finansowych z FOZZ (Ślesicki 1994: 13). Przywieczerski był także przez Janinę Chim związany z Ireneuszem Sekułą, byłym posłem SLD. Sekuła jako szef GUC kupił od „Universalu” dawny budynek zakładów im. Róży Luksemburg (w związku z czym uchylono mu immunitet poselski; zob. Łęski i Kasprów 1997: 3). W operacji tej pośredniczyła również Janina Chim (zob. Mac i in. 1995: 20). W 1994 roku Sekuła odsprzedał 25% udziałów w firmie „Polnippon” firmie „Fintrade”, z którą była związana Chim (Kraskowski i in. 2000);
- z pożyczki FOZZ prawdopodobnie skorzystał Zygmunt Solorz, założyciel i właściciel „Polsatu”, dziś jednej z największych telewizyjnej stacji komercyjnych w Polsce (Bubnicki i Wielopolska 1995; J. O. 2003);

- BIG, bank założony przez członków elity PZPR, w czasie kilku lat stał się jednym z największych polskich banków²⁶. FOZZ powierzył bankowi 16 mln zł. BIG przeniósł 10 mln z tej sumy na konto „Pekao” jako lokatę długoterminową, zdaniem NIK, bezpodstawnie (zob. Bikont 1991; Reszka 2000);
- firma „Awalo”. Chim udzieliła jej pożyczki w imieniu FOZZ, choć nie była do tego uprawniona. Pożyczki tej „Awalo” nigdy nie spłaciła (zob. P. M. K. 2002; Bikont 1991: 15). Ponadto „Awalo” uczestniczyła w innych operacjach z udziałem FOZZ, w niektórych zyskując jednorazowo kwoty rzędu miliona dolarów (zob. Smolińska-Borecka 1994). Udziałowcem „Awalo” był m.in. Kredyt Bank, a członkiem pierwszej rady nadzorczej Kredyt Banku był przez jakiś czas Grzegorz Żemek (Tarnowski 2000: 21). Szef „Awalo” zasiada obecnie na ławie oskarżonych w sprawie FOZZ;
- firma „Nywig”. Udziałowcami (po 50%) byli FOZZ i PKO S.A. (Krasnowolski 1991: 21). Prezesem spółki był Andrzej Wróblewski, twórca FOZZ (ibidem). Akta „Nywig” zaginęły z Sądu Rejestrowego wkrótce po wybuchu afery FOZZ (Gargas 1997);
- Barbara Piasecka-Johnson. Poprzez operacje FOZZ i spółki „Tricotex”, której była właścicielką, otrzymała wg likwidatora FOZZ czterokrotnie więcej pieniędzy, niż się to jej należało. Likwidator domagał się w procesie sądowym zwrotu 150 mln zł (zob. WIK 2002; PAP 1994; Schulz 1994).

Środowiska polityczne

Stosunkowo najwięcej ujawnionych śladów wiedzie do środowisk postkomunistycznych, związanych z nieistniejącym obecnie SdRP. Zrekonstruujmy te i inne tropy:

- akt notarialny spółki „TRAST” „(...) dozwala na zawieranie transakcji ze spółką ‘Transakcja’ w pełnym zakresie wpłaconego kapitału akcyjnego” (Krasnowolski 1991: 21). „Transakcja” była spółką założoną przez KC PZPR, przejęła ona w sposób bezprawny majątek Polskiej Akademii Nauk Społecznych oraz RSW „Prasa-Książka-Ruch”. Właścicielem „Transakcji” stało się później SdRP;
- Sławomir Wiatr²⁷, były rządowy pełnomocnik ds. informacji europejskiej w kancelarii premiera. Wiatr poprzez firmę „Mitpol” (której był założycielem) prowadził interesy z firmą „Polmarck”, powiązanej z FOZZ (Stankiewicz i Subotić 2002; Krzyżak 2002). W firmie „Polmarck” pracował też m.in. Władimir Ałganow;

²⁶ Aktualna nazwa banku to Bank Millenium.

²⁷ Wiatr ujawnił w oświadczeniu lustracyjnym, że był tajnym współpracownikiem wywiadu PRL.

- Przywieczerski kontrolował m.in. spółkę „Ad Novum”, wydawcę *Trybuny* i *Przeglądu Tygodniowego*. Z firmą „Ad Novum” związani byli m.in. Aleksander Kwaśniewski (w 1995 r. szef rady nadzorczej), Krzysztof Janik, Marek Siwiec, Marek Ungier, Józef Oleksy i Wiesław Kaczmarek (zob. Pytlakowski 2000: 26; Łęski i Kasprów 1997: 3; Matys 1999);
- Stronnictwo Demokratyczne otrzymało dla swojego wydawnictwa „Epoka” pożyczkę z FOZZ (4,65 mld starych zł) na bardzo korzystnych warunkach²⁸ (zob. Bikont 1991; Jachowicz i Kowalczyk 1991:14);
- członkiem rady nadzorczej „Universalu” był Jacek Merkel, dawny współpracownik Lecha Wałęsy (zob. Łęski i Kasprów 1997: 3);
- Przywieczerski poprzez firmę „Dukat” finansował wybory Unii Demokratycznej i Kongresu Liberalno-Demokratycznego w wyborach w roku 1991 (DW 1997; Łęski i Kasprów 1997: 3; Pytlakowski 2000: 26; Ordyński 2003a)²⁹;
- za sprawą *Nie, Trybuny* oraz publikacji Heathcliffa Pineiro wielokrotnie wskazywano, że środowisko polityków związanych z Porozumieniem Centrum mogło korzystać z pieniędzy FOZZ³⁰. Bracia Kaczyńscy konsekwentnie zaprzeczali tym pogłoskom, twierdząc, że z pieniędzmi FOZZ nie mają nic wspólnego, z tego powodu wytoczyli już kilka procesów o zniesławienie³¹. Niemniej jednak nie możemy wykluczyć, że któryś z polityków PC (zapewne nie sami Kaczyńscy) przyjął jakieś pieniądze od ludzi powiązanych z FOZZ. Byłby to przykład celowego rozszerzenia kręgu brudnej wspólnoty;
- zeznania Grzegorza Żemka wskazują, że z tzw. „czarnych kas” central handlu zagranicznego służby specjalne wspomagały wybrane partie polityczne (Ordyński 2003f).

Wymiar sprawiedliwości a afera FOZZ

Pomimo tego, że sprawa FOZZ liczy ok. 300 tomów akt, przesłuchano kilkuset świadków, wątki śledztwa prowadziły zagranicę i toczyły się tam odrębne sprawy w sądach, pomimo niezwykle zagmatwania wielu operacji FOZZ i mocno niekompletnej dokumentacji oraz

²⁸ Pożyczki tej FOZZ udzielił na 8 % rocznie, gdy w tym samym czasie np. bank PKO udzielał podobnych kredytów na 9,5 %, tyle, że w skali miesięcznej (zob. Bikont 1991: 14).

²⁹ Być może nieprzypadkowo, jak wynika z relacji Lawiny, „posłowie Unii [Demokratycznej] najostrzej atakowali NIK w sprawie FOZZ (Geremek, Osiatyński, Staniszevska)” (Lawina 1993).

³⁰ Informację tą potwierdził w swych zeznaniach Anatol Lawina (zob. Cieśla 2003: 18; Ordyński 2003).

³¹ W styczniu 2004 roku sąd uznał, iż stwierdzenie z książki Jana Jakuba Kopcia (*Po drugiej stronie lustracji*) jakoby bracia Kaczyńscy przyjmowali pieniądze od FOZZ jest nieprawdziwe (POL 2004).

niezwykłości wyzwania logistyczno-intelektualnego, przed jakimi stanął polski wymiar sprawiedliwości, sprawa FOZZ jest jedną z jego największych porażek po 1989 roku. W dużej części stało się to zapewne dzięki zakulisowemu wpływowi aktorów związanych z aferą FOZZ na postępowanie sędziów i prokuratorów. Ubezłasnowolnienie prokuratorów, sędziów i adwokatów jest wynikiem ich współpracy ze służbami specjalnymi. Wobec części z nich toczą się postępowania lustracyjne, część z nich ujawniła fakt swojej współpracy w oświadczeniach lustracyjnych. Afera FOZZ nie jest zresztą jedynym rażącym przykładem sparaliżowania polskiego wymiaru sprawiedliwości przez sieć nieformalnych powiązań wiodących do środowisk służb specjalnych³². W tym sensie nie możemy się zgodzić z opinią, że niewyjaśnienie afery FOZZ jest efektem zwykłych zaniedbań i opieszałości sędziów i prokuratorów³³. Oto we wrześniu 2003 roku generał Tadeusz Rusak, były szef WSI, w wywiadzie dla *Dziennika Polskiego* wyraził następujący pogląd:

Problem w tym, że grupa, która w tej chwili kreuje politykę WSI, ma **duży wpływ na działalność prokuratury**. Ta sama z siebie pewnych rzeczy nie robi. WSI szukają **możliwości wpływania na decyzje prokuratury i innych organów** poprzez lokowanie tam swoich ludzi, poprzez łapanie osób pracujących w tych organach na czynach nie całkiem zgodnych z prawem, szukanie haków. Zwłaszcza ludzie dawnej WSW byli mistrzami takich działań. I **nadal tak postępują** (Rusak 2003).

Innymi słowy generał Rusak przyznał, że WSI metodami operacyjnymi zdołała zinfiltrować prokuraturę i inne kluczowe instytucje państwowe w celu ich manipulacji. Nie wydaje się więc, aby marginalizowanie zakulisowego wpływu mocodawców afery FOZZ na działalność wymiaru sprawiedliwości było zasadne. Ponadto sędziowie i prokuratorzy dostarczyli wystarczająco dużo przykładów działania (celowo?) nieudolnego, niekompetentnego bądź świadczącego o braku woli w wyjaśnieniu sprawy FOZZ (por. Gil 2003). Pierwszy akt oskarżenia przygotowany został wg sądu tak nieumiejętnie, że wkrótce po jego wniesieniu (rok 1993) sąd zwrócił sprawę prokuraturze „(...) w celu usunięcia istotnych braków postępowania przygotowawczego” (Leszyk 1998). Jednakże już tydzień później po decyzji sądu prokuratura sporządziła zażalenie na postanowienie sądu. Napisano tam m.in.: „Sąd w sposób dowolny poddał ocenie zebrany w sprawie materiał dowodowy, nie przedstawiając argumentów uzasadniających konieczność przeprowadzenia wskazanych przez niego

³² Systematycznego przeglądu nagannych powiązań polskiego wymiaru sprawiedliwości ze środowiskiem służb specjalnych dokonuje Zybortowicz (bdw).

³³ Pogląd taki prezentuje np. Piotr Winczorek (2001).

czynności procesowych, a także wdał się merytoryczną, a jednocześnie błędną ocenę dowodów, co jest niedopuszczalne na posiedzeniu przed rozprawą główną” (za: Jurczenko 1993: 8). Być może to m.in. te przepychanki między prokuraturą a sądem opóźniły sprawę o 5 lat (nowy akt oskarżenia został wniesiony dopiero w 1998 roku). Ponadto mieliśmy do czynienia z licznymi wzajemnymi oskarżeniami organów kontrolnych i organów wymiaru sprawiedliwości o opóźnianie w wyjaśnieniu sprawy FOZZ. „Zdaniem dyrektora Lawiny prokuratura działa zbyt powolnie w sprawie FOZZ i szuka wszelkich pretekstów, aby opóźnić dochodzenie” (Guryń 1992: 2). Prokuratura z kolei o opieszałość oskarżyła likwidatora FOZZ (zob. Bikont 1992a), oprócz tego zarzucając brak profesjonalizmu NIK (zob. Iwanicki i Smardzewski 1993: 12).

Krytycznie należy się również przyjrzeć zachowaniu sędzi Barbary Piwnik, prowadzącej sprawę FOZZ do 2001 roku. Po pierwsze, przyjęła stanowisko ministra sprawiedliwości, czym być może bezpowrotnie zaprzepaściła szansę na doprowadzenie sprawy FOZZ do końca (zob. Łęski 2001; M. D. Z. 2002). Po drugie, sędzia Piwnik współdecydowała o umorzeniu postępowania wobec Janusza Sawickiego, byłego wiceministra finansów i członka rady nadzorczej FOZZ oraz jednego z oskarżonych w procesie FOZZ. Decyzja ta została uchylona przez Sąd Apelacyjny. Sprawa Sawickiego musiała więc trafić do odrębnego postępowania (sprawa już się przedawniła), gdyż sędzia Piwnik nie mogła ponownie sądzić w sprawie, w której wcześniej uchylono jej decyzję (zob. Gargas 2001; Reszka 2000; Ordyński 2000, 2000a). Dodajmy jeszcze, że okres urzędowania minister Piwnik obfitował w liczne wpadki prokuratury - z aresztu zwolniono Edwarda M., domniemanego zleceniodawcę zabójstwa gen. Papąły, dokonano bezprawnego zatrzymania szefa „Orlenu” Andrzeja Modrzejewskiego. Minister Piwnik prawdopodobnie szykanowała prokuratorów chcących postawić zarzuty Aleksandrowi Gudzowatemu w śledztwie jamalskim, zwlekała z odwołaniem Andrzeja Kaucza z funkcji prokuratora krajowego. Prasa wielokrotnie wysuwała też podejrzenia w stosunku do minister Piwnik, że w swych decyzjach ulega naciskom politycznym (zob. Piwnik 2002, 2002a). Czy nie możemy zatem domniemywać, że uległa jakimś naciskom prowadząc sprawę FOZZ, za którą zapewne stoją aktorzy rutynowo, nie cofający się przed stosowaniem brutalnych środków działania?

Media a afera FOZZ

Czy aktorzy stojący za aferą FOZZ uzyskali pewien wpływ na media w celu dezinformowania, sprowadzania na fałszywe tropy czy przekłamywania faktów? W środowisku dziennikarskim z pewnością funkcjonuje niemało osób powiązanych w różny

sposób ze służbami specjalnymi³⁴ i mogli stać się oni obiektem szantażu. W ostatnich latach byliśmy świadkami niemałej liczby przypadków zastanawiających przecieków do mediów, różnorodnych inspiracji dziennikarzy oraz opinii mówiących o „operacyjnych zasobach” służb specjalnych w redakcjach różnych pism (zob. Zybertowicz bdw). Z tego też powodu przypisywanie mediom polskim roli czwartej władzy wydaje się wątpliwe.

Przeanalizowaliśmy zachowanie się kilku redakcji prasowych oraz kontekst kilku wydarzeń medialnych, które wg nas wskazują na fakt dezinformowania, przekłamywania i nierzetelnego przedstawiania faktów:

- tygodnik *Nie* na aferę FOZZ patrzył przede wszystkim przez pryzmat oskarżeń Heathcliffa Pineiro wobec braci Kaczyńskich, dość wyraźnie uznając je za wiarygodne (zob. Schulz 2001, 2002; Wiśniowski 1993). W tym aspekcie w sukces *Nie* szła też *Trybuna* (zob. Rudnicki i Sadura 2002). Przypomnijmy jednak pewne fakty każące traktować Pineirę oraz *Nie* (w tym przypadku) za niewiarygodne źródła informacji: 1) Pineiro złożył w 1993 r. oświadczenie, że do zeznań obciążających Kaczyńskich nakłaniał go były oficer SB; 2) Pineiro był ścigany międzynarodowym listem gończym za oszustwa finansowe; 3) Pineiro prawdopodobnie był (jest?) tajnym współpracownikiem służb specjalnych (zob. Krasnowska 2000); 4) zeznania Pineiry we wznowionym procesie były sprzeczne, niespójne i zawierały dużo zbędnych informacji robiących wrażenie celowo wprowadzanego szumu informacyjnego (Cieśla 2003); 5) tygodnik *Nie* żyje od długiego czasu w symbiozie ze służbami specjalnymi, wielokrotnie ujawniając tajne dokumenty UOP (cykl artykułów Marka Barańskiego „Co tam chłopie w UOPie”) dla celów politycznych, *Nie* opublikowało też fałszywą „lojalkę” Jarosława Kaczyńskiego. Ponadto *Nie* zdecydowanie uznało opinię o udziale służb specjalnych w aferze FOZZ za przejaw „spiskowej manii prześladowczej” (zob. Schulz 1992; por. a. f. 1993);
- w tygodniku *Wprost* niedługo po ujawnieniu afery FOZZ ukazał się artykuł, mówiący, że oskarżenie Przywieczerskiego w aferze FOZZ jest zemstą środowisk politycznych, gdy tymczasem szef „Universalu” wg dziennikarki *Wprost* jest niewinny (Łukomska 1991). W innym artykule przedstawiono tezę mówiącą, że ujawnienie niejawnych operacji FOZZ jest bardzo szkodliwe dla Polski, gdyż uniemożliwia to zaoszczędzenie

³⁴ Ujawnieni tajni współpracownicy służb specjalnych to np. dziennikarz *Gazety Wyborczej* Lesław Maleszko oraz dziennikarz *SuperExpressu* Krzysztof Podgórski. Swego czasu, gdy Zbigniew Siemiątkowski obejmował fotel szefa MSW, wymknęło mu się, że jest przerażony zakresem agentury służb specjalnych w środowiskach dziennikarskich. Z wypowiedzi tej później się wycofywał (zob. Remuszko 1999; Paciorek i Reszka 1996).

„kolosalnych sum” (P. K. 1992). Podobną argumentację forsował Mieczysław Wodzicki z *Trybuny* w artykule „Donosik na Polskę” (1991);

- *Gazeta Wyborcza* opublikowała kilka artykułów wyraźnie deformujących obraz sprawy FOZZ (por. Michalski 2003: 57). Piotr Pacewicz podając sumę pieniędzy zagubionych przez FOZZ pomniejszył ją tysiąckrotnie (1991). „Interwencje w redakcji domagające się sprostowania tej dezinformacji nie skutkowały” (Dakowski i Przystawa 1992: 65). W relacji Jacka Kalabińskiego z Nowego Jorku mogliśmy przeczytać, że dziennikarz ten odnalazł 1 mln dolarów należących do FOZZ w jednym z banków i że właśnie ten milion był brakującą w rozliczeniach sumą (1991). Później okazało się to nieprawdą. Ponadto w jednym z artykułów *Wyborcza* wyraźnie bagatelizowała sprawę FOZZ (Bikont 1993), a w innym zaatakowała prowadzącego sprawę FOZZ prokuratora Kalwasa, ujawniając rzekome kompromitujące fakty z jego przeszłości (Turska 1991);
- film Witolda Krasuckiego „Dramat w trzech aktach”, pokazany w TVP, mówiący o rzekomych powiązaniach braci Kaczyńskich z pieniędzmi FOZZ został dość powszechnie potępiony przez środowiska dziennikarskie (m. in. przez Stowarzyszenie Dziennikarzy Polskich). Rada Etyki Mediów nazwała film „paszkwilem” (zob. Janicki 2001: 17). Niedługo potem w „Kabarecie Olgi Lipińskiej” (emitowanym również przez telewizję publiczną) prezentowana była m.in. piosenka sugerująca, że bracia Kaczyńscy winni są jakichś nadużyć finansowych, związanych z FOZZ (zob. Luiza, pad 2001).

Ciągłość brudnych wspólnot

Afera FOZZ ukazuje również niezwykle ciągłość pewnych środowisk angażujących się na przestrzeni ostatnich kilkunastu lat w przedsięwzięcia aferowe. Ta trwałość i niezwykle odporność wobec zmian prawnych, politycznych i ekonomicznych ma co najmniej kilka wymiarów. Po pierwsze, o czym już pisaliśmy, sprawa FOZZ nie doczekała się jeszcze finału w sądzie (stan na maj 2004). Po drugie, zarówno Żemek, jak i inni kooperanci FOZZ, przeprowadzali w późniejszym czasie inne operacje narażające Skarb Państwa i inne podmioty na wielomilionowe straty. Przykładowo, w aferze KGHM związanej z inwestycją w Kongo (straty szacowane przez NIK na 300 mln zł - zob. Żurawiński 2003e), brał udział oficer wojskowych służb specjalnych, wcześniej biorący udział w operacjach FOZZ (zob. Jakimczyk 2003 oraz cykl artykułów Grzegorza Żurawińskiego z 2003 roku). Kolejny wymiar ciągłości brudnych wspólnot to ciągłość kadrowa poprzez pełnienie wysokich funkcji

przez oficerów biorących udział w operacjach FOZZ, najpierw w wojskowych służbach specjalnych, a później WSI. Oficer prowadzący Żemka miał być jeszcze w kwietniu 2004 roku wiceszefem wywiadu WSI, a inny oficer jeszcze w 2002 roku pozostawał w kierownictwie WSI (jako wiceszef kontrwywiadu), a w służbie czynnej pozostawał do stycznia 2003 roku (Gargas 2003; Subotić i Gil 2004). Wreszcie z aferą FOZZ wiąże się instytucjonalna ciągłość wojskowych służb specjalnych. W przeciwieństwie do służb cywilnych nigdy nie zostały poddane weryfikacji, reorganizacji ani zewnętrznemu audytowi. Co więcej, pomimo zapowiadanych reform służb specjalnych (np. przez SLD przed wyborami parlamentarnymi w roku 2001), struktura organizacyjna WSI pozostała nienaruszona. Pozostaje pytanie o źródła owej ciągłości - na ile decydujące są tu sprywatyzowane zasoby państwa policyjnego (zob. Łoś i Zybertowicz 2000)?

LITERATURA PRZEANALIZOWANA W STUDIUM PRZYPADKU DOTYCZĄCYM AFERY FOZZ

- ab. 1991. „Przedłużony areszt dyrektorów FOZZ”, *Gazeta Wyborcza*, 21 listopada, 1.
a. f. (oprac.). 1993. „’Nie’ o FOZZ-ie”, *Najwyższy Czas*, nr 17, V, X.

- AGA. 1994. „Są takie nazwiska, że głowa boli”, *Express Wieczorny*, 7-9 października, za: *Angora*, nr 42, 3.
- A. M. 1994. „FOZZ finansował iracki kontrakt”, *Rzeczpospolita*, 23 września, 13.
- an. 2002. „Zaufany Kaczyńskiego”, *Trybuna*, 26 lipca.
- ATS, DOL, KUBA. 1992. „Kaucja czy okup?”, *Kurier Polski*, 12 sierpnia, 1-2.
- BALCEROWICZ, Leszek. 1992. *800 dni. Szok kontrolowany*. Warszawa: BGW.
- BĄCZEK, Piotr. 1994. „Oskarżona książka”, *Gazeta Polska*, nr 40, 2.
- BAKIEWICZ, Piotr R. (oprac.). 1992. „Dlaczego mój mąż musiał umrzeć”, *Polska - Dzisiaj*, nr 3 (wyd. specjalne), 6.
- BIKONT, Anna. 1991. „W poszukiwaniu zaginionych milionów”, *Gazeta Wyborcza*, 9 listopada, 14-6.
- BIKONT, Anna. 1992. „Celną ręką”, *Gazeta Wyborcza*, 14 stycznia, 11.
- BIKONT, Anna. 1992a. „Bałagan w FOZZ, bałagan w likwidacji”, *Gazeta Wyborcza*, 31 stycznia, 5.
- BIKONT, Anna. 1993. „Lawina dolarów”, *Gazeta Wyborcza*, 8-9 sierpnia, 3.
- BLIKOWSKA, Janina, Violetta Krasnowska. 2003. „Porządek Baraniny”, *Wprost*, nr 20, 24-28.
- BŁASIAK, Wojciech. 2001. Rozmowa Krzysztofa Różyckiego, *Angora*, nr 26, 5.
- BOGUSZ, Anna, Dorota Macieja. 2000. „Pałaca niesprawiedliwości”, *Wprost*, nr 8, 23.
- BUBNICKI, Rafał, Anna Wielopolska. 1995. „Zarzuty podtrzymujemy”, *Rzeczpospolita*, 1 marca.
- CIELEMIĘCKI, Mirosław. 1994. „Biznes & polityka sp. z o.o.”, *Wprost*, nr 32, 15-16.
- CIELEMIĘCKI, Mirosław, Jerzy Sławomir Mac, Eryk Mistewicz. 1995. „Niebezpieczne związki”, *Wprost*, nr 7, 20-22.
- CIEŚLA, Wojciech. 2003. „Na kłopoty - FOZZ”, *Gazeta Wyborcza*, 17-18 maja, 18-9.
- CIEŚLA, Wojciech. 2003a. „Kozioł ofiarny w mackach służb”, *Gazeta Wyborcza*, 23 lipca, 4.
- D. P., PAP. 2001. „Film o FOZZ już w niedzielę”, *Rzeczpospolita*, 15 czerwca.
- DAKOWSKI, Mirosław, Jerzy Przystawa. 1992. *Via bank i FOZZ*. Komorów: Wydawnictwo ANTYK.
- das. 1994. „Przerwana blokada”, *Gazeta Wyborcza*, 21 sierpnia, 16.
- DEREWICZ, Adam, Piotr Dominiak. 1991. „Państwo bez księgowości”, *Tygodnik Gdański*, nr 24, 3, 6.
- DEREWICZ, Adam. 1991. „Rekiny finansjery”, *Tygodnik Gdański*, nr 25, 5.
- dol. 1994. „Zapomniany świadek?”, *Kurier Polski*, 12 marca, 2.
- DOMAGALSKI, Marek. 1999. „30 milionów dolarów do odzyskania”, *Rzeczpospolita*, 3-5 kwietnia, 1, 13.
- DOMAGALSKI, Marek. 1999a. „Ile informacji, ile paszkwilu”, *Rzeczpospolita*, 31 grudnia.

- DOMAGALSKI, Marek. 2001. „Które informacje są jawne”, *Rzeczpospolita*, 18 maja.
- DOMAGALSKI, Marek. 2001a. „Wyjaśnianie zeznań ministerialnego obserwatora”, *Rzeczpospolita*, 29 maja.
- DOMAGALSKI, Marek. 2001b. „Bank dowiadywał się o swoich długach od wierzycieli”, *Rzeczpospolita*, 30 maja.
- DOMAGALSKI, Marek. 2001c. „Stare tematy, nowe publikacje”, *Rzeczpospolita*, 9 czerwca.
- DOMAGALSKI, Marek. 2001d. „Zeznają oficerowie wywiadu”, *Rzeczpospolita*, 13 czerwca.
- DUDA, Maciej, Daniel Walczak, Robert Zieliński. 2003. „Krew, śmierć i miliony”, *Super Express*, 12 maja, 3.
- DW. 1997. „'Dukat' dla Unii?”, *Życie*, 4-5 października, 3.
- DYKA, Zbigniew. 1992. Rozmowa Piotra Andrzejewskiego, *Wprost*, nr 43, 13-4.
- GARGAS, Anita. 1995. „Żemek wywija się od odpowiedzialności”, *Gazeta Polska*, nr 47, 6.
- GARGAS, Anita. 1997. „Ludzie FOZZ”, *Gazeta Polska*, nr 8, 4.
- GARGAS, Anita. 2001. „Pani sędzia trochę przereklamowana”, *Gazeta Polska*, nr 42, 4, 20.
- GARGAS, Anita. 2003. „FOZZ z wojskowymi w tle”, *Gazeta Polska*, nr 25.
- GASS, Andrzej. 2002. „Finansowy Bond”, *Kulisy*, nr 22, 10-11.
- GIL, Jarosław. 2003. „W poszukiwaniu wymiaru sprawiedliwości”, *Rzeczpospolita*, 6 października.
- GRABOWSKA, Anna. 2001. „Wyrok musi zapaść nie później niż w 2005 roku”, *Rzeczpospolita*, 18 czerwca.
- GROBLEWSKI, Kazimierz. 2001. „Odchodził system, zostały pieniądze”, *Rzeczpospolita*, 20 czerwca.
- GROCKI, Michał. b.d.w. *Konfidenci są wśród nas...* Warszawa: Editions Spotkania.
- GRYCZKA, Aneta, Anna Sarzyńska. 2001. „Szantażysta z SB”, *Życie*, 20 czerwca, 1, 3.
- GURYŃ, Mariusz. 1992. „Trochę śmiesznie, trochę strasznie”, *Nowy Świat*, 8-9 sierpnia, 1-2.
- han. 1994. „Biegli zbadają FOZZ”, *Gazeta Wyborcza*, 21 listopada, 2.
- han. 1995. „Sejm niezadowolony ze śledztwa w sprawie FOZZ”, *Gazeta Wyborcza*, 18-19 marca, 19.
- Informacja o wynikach kontroli na temat działalności Funduszu Obsługi Zadłużenia Zagranicznego w latach 1989-1990.* 1991. Najwyższa Izba Kontroli, Zespół Analiz Systemowych, Warszawa, wrzesień 1991.
- ira. 1992. „Akta ujawnimy, jeśli sami nie odejdą”, *Gazeta Wyborcza*, 2 stycznia, 2.
- IWANICKI, Stanisław. 1993. Rozmowa Tadeusza Kucharskiego, *Prawo i Życie*, nr 21, 9.
- IWANOWSKI PINEIRO, Heathcliff Janusz, Jakub Kopeć. 2000. *Po drugiej stronie lustracji.* Warszawa: Wydawnictwo Royal Cliff.
- IWANOWSKI PINEIRO, Heathcliff Janusz. 2001. Rozmowa Krzysztofa Różyckiego, *Angora*, nr 26, 3-4.

- JACHOWICZ, Jerzy, Krzysztof Kowalczyk. 1991. „FOZZ-story: gdzie się podziało 2,5 bln zł”, *Gazeta Wyborcza*, 19 września, 14-5.
- JACHOWICZ, Jerzy, Danuta Majka. 2001. „Nowe pomysły Grzegorza Ż.”, *Gazeta Wyborcza*, 30 marca, 3.
- JAKIMCZYK, Jarosław. 2003. „King Kongo”, *Wprost*, nr 31, 26-9.
- JAKIMCZYK, Jarosław. 2003a. „Mafia FOZZ”, *Wprost*, nr 32, 21-3.
- JANICKI, Mariusz. 2001. „Słowa bez kwitów”, *Polityka*, nr 26, 16-7.
- JK, PAP. 2003. „Zdecydują eksperci”, *Trybuna*, 29 lipca, 4.
- J. O. 1993. „Proces FOZZ jesienią”, *Rzeczpospolita*, 7 maja, 11.
- J. O. 1994. „Roszczenia zabezpieczone”, *Rzeczpospolita*, 8 czerwca, 12.
- J. O. 1994a. „Kto kupił Polonię 1”, *Rzeczpospolita*, 8 sierpnia, 2.
- J. O. 2001. „Świadek mniej kategoriyczny”, *Rzeczpospolita*, 26 maja.
- J. O. 2001a. „Specjalne zadania Grzegorza Ż”, *Rzeczpospolita*, 6 czerwca.
- J. O. 2003. „Afera według Lawiny”, *Rzeczpospolita*, 9 maja, A4.
- J. O. 2003a. „Dziwne różnice w FOZZ”, *Rzeczpospolita*, 21 maja, A4.
- J. O. 2003b. „Pieniądze z Impexmetal”, *Rzeczpospolita*, 17 czerwca.
- JURCZENKO, Iwona. 1993. „FOZZ przebił ‘Żelazo’”, *Prawo i Życie*, nr 9, 1, 5.
- JURCZENKO, Iwona. 1993a. „Za trzydzieści parę lat”, *Prawo i Życie*, nr 43, 8.
- KACZYŃSKI, Lech. 2002. Rozmowa Anity Gargas, *Gazeta Polska*, nr 24, 5-6.
- KALABIŃSKI, Jacek. 1991. „1,256 mln USD FOZZ poszukiwane przez prokuraturę do odebrania od zaraz”, *Gazeta Wyborcza*, 19 grudnia, 1, 5.
- KALWAS, Janusz. 1992. Rozmowa Iwony Jurczenko, *Prawo i Życie*, nr 34, 6-7.
- KALWAS, Janusz. 1993. Rozmowa Iwony Jurczenko, *Prawo i Życie*, nr 10, 1, 8-9.
- KALWAS, Janusz. 1994. Rozmowa Iwony Jurczenko, *Prawo i Życie*, nr 32, 10.
- KANIA, Dorota. 2001. „Brudne pieniądze FOZZ”, *Nowe Państwo*, nr 38, 16-7.
- KASPRÓW, Rafał. 1998. „Wraca FOZZ”, *Życie*, 16 stycznia, 1, 5.
- KASPRÓW, Rafał. 2000. „Wiarygodny bankrut”, *Rzeczpospolita*, 11 lipca, A4.
- KASPRÓW, Rafał, Józef Matusz. 1999. „Człowiek Stalowej Woli”, *Rzeczpospolita*, 16 listopada.
- Kęs., PAP. 1993. „Rozprawa z FOZZ”, *Gazeta Wyborcza*, 20-21 lutego, 3.
- KĘSICKA, Katarzyna. 1993. „Druga długa runda”, *Gazeta Wyborcza*, 28 października, 3.
- KRASKOWSKI, Leszek, Anna Marszałek, RFK, Paweł Reszka. 2000. „Tragiczna depresja”, *Rzeczpospolita*, 24 marca.
- KRASNOWOLSKI, Andrzej. 1991. „Nowe tropy”, *Spotkania*, nr 43, 20-21.
- KRASNOWOLSKI, Andrzej. 1992. „Próba bilansu”, *Spotkania*, nr 30, 10.

- KRASNOWSKA, Violetta. 2000. „Nietykalni”, *Wprost*, nr 43, s. 26-7.
- KRASUCKI, Witold. 2001. Rozmowa Roberta Walenciaka, *Przegląd*, nr 28, 13-5.
- KRZYŻAK, Tomasz. 2002. „Osobiście związany”, *Kulisy*, nr 37, 8-9.
- KS, PAP. 1997. „Pieniądze dla FOZZ”, *Życie*, 14-15 czerwca, 2.
- KULIK-BIELIŃSKA, Ewa. 1991. „Adam Dębiec prowadzi śledztwo”, *Gazeta Wyborcza*, 4 września, 5.
- LAWINA, Anatol. 1992. Rozmowa Krystyny Doliniak, *Kurier Polski*, 8-10 sierpnia, 1-2.
- LAWINA, Anatol. 1992a. Rozmowa Krystyny Doliniak, *Extra Nowości*, 3-5 lipca, 5.
- LAWINA, Anatol. 1992b. Rozmowa Iwony Jurczenko, *Prawo i Życie*, nr 34, 6.
- LAWINA, Anatol. 1993. Rozmowa Krystyny Świąteckiej, *Prawo i Życie*, nr 6, 6.
- LEBIODA, Agnieszka. 2002. „Wkopałem Przywieczerskiego po spotkaniach z UOP i WSI”, *Trybuna*, 3 października, 1, 4.
- LESZYK, Andrzej. 1998. „Fundusz pełen tajemnic”, *Przegląd Tygodniowy*, nr 3, 12.
- LIN (opracowanie). 2001. „Co wie Klema? Usłyszane w Radiu Zet”, *Gazeta Wyborcza*, 8-9 września, 5.
- ŁĘSKI Jacek, Rafał Kasprów. 1997. „Powtórka z FOZZ-u”, *Życie*, 11-12 stycznia, 1, 3.
- ŁĘSKI, Jacek. 2001. „Operacja ‘Sędzia’”, *Gazeta Polska*, nr 42, 20.
- ŁUKASZEWICZ, Agata. 2002. „Wersja autorów filmu”, *Rzeczpospolita*, 5 marca.
- M. D. Z. 2002. „Kariera kosztem sprawiedliwości”, *Rzeczpospolita*, 29 czerwca.
- MACIEJA, Dorota. 2001. „Misja specjalna”, *Wprost*, nr 22, 23.
- MAJEWSKI, Michał, Paweł Reszka. 2002. „Złote wrota z FOZZ w tle”, *Rzeczpospolita*, 20 września.
- MAJEWSKI, Michał, Paweł Reszka, Tatiana Serwetnyk. 2002. „Służby sprawdzą Złote Wrota”, *Rzeczpospolita*, 21 września.
- MAJEWSKI, Michał. 2003. „FOZZ - Sprzeczność i milczenie”, *Rzeczpospolita*, 6 września.
- MAŁACHOWSKI, Andrzej W. 1993. „Katastrofa”, *Prawo i Życie*, nr 10, 8-9.
- mat. 2002. „Produkowali weksle”, *Rzeczpospolita*, 7 marca.
- MARSZAŁEK, Anna. 1999. „Trzy wywiady o działaniach UOP”, *Rzeczpospolita*, 6 grudnia.
- MATUSZ, Józef. 2002. „Po FOZZ była Stalowa Wola”, *Rzeczpospolita*, 15 kwietnia.
- MATUSZ, Józef. 2002a. „Dwieście tysięcy poręczenia”, *Rzeczpospolita*, 24 maja.
- MATUSZ, Józef. 2002b. „Banki straciły 90 mln złotych”, *Rzeczpospolita*, 3 października, C1.
- MATYS, Michał. 1999. „Historia (dość) uniwersalna”, *Gazeta Wyborcza*, 27-28 lutego.
- MICHALSKI, Cezary. 2003. „Pastwo jednej partii i jednej gazety”, *Arcana*, nr 2, 53-61.
- MISZAŁSKI, Marian. 2001. „Postkomunistyczna prowokacja w TVP?”, *Niedziela*, nr 26A, 22.

- MIZERSKI, Sławomir. 2001. „Zimna gwiazda”, *Polityka*, nr 47, 20-22.
- NAZAREWICZ, Katarzyna. 1992. „Szkoda bilansowa”, *Wprost*, nr 48, 23.
- ORDYŃSKI, Jan. 1996. „Milicja informowała rząd”, *Rzeczpospolita*, 9 października.
- ORDYŃSKI, Jan. 2000. „Czy dojdzie do wyłączenia sędziego”, *Rzeczpospolita*, 12 września.
- ORDYŃSKI, Jan. 2000a. „Prokuratura wnosi o wyłączenie sędziego”, *Rzeczpospolita*, 20 września.
- ORDYŃSKI, Jan. 2000b. „Nowe wnioski do rozpoznania”, *Rzeczpospolita*, 7 listopada.
- ORDYŃSKI, Jan. 2000c. „Akt oskarżenia wreszcie odczytany”, *Rzeczpospolita*, 7 grudnia.
- ORDYŃSKI, Jan. 2000d. „Były wiceminister finansów nie stanie przed sądem”, *Rzeczpospolita*, 30 grudnia.
- ORDYŃSKI, Jan. 2003. „Lawiny sensacji ciąg dalszy”, *Rzeczpospolita*, 6 maja.
- ORDYŃSKI, Jan. 2003a. „Dotacje dla liberałów i Unii”, *Rzeczpospolita*, 14 maja.
- ORDYŃSKI, Jan. 2003b. „Wiadomo, kiedy się zaczęło”, *Rzeczpospolita*, 20 maja.
- ORDYŃSKI, Jan. 2003c. „Glapiński był zachwycony Żemkiem”, *Rzeczpospolita*, 22 lipca, A4.
- ORDYŃSKI, Jan. 2003d. „Żemek ofiarą politycznych porachunków”, *Rzeczpospolita*, 23 lipca, A4.
- ORDYŃSKI, Jan. 2003e. „Proces Kaczyńskich z TVP”, *Rzeczpospolita*, 24 października.
- ORDYŃSKI, Jan. 2003f. „Wersja Grzegorza Żemka”, *Rzeczpospolita*, 5 listopada.
- ORDYŃSKI, Jan. 2003g. „Nie finansowaliśmy partii politycznych”, *Rzeczpospolita*, 6 listopada.
- OŻADOWICZ, Piotr. 2003. „Zrzuta na Kaczyńskich?”, *Trybuna*, 22 lipca, 1, 4.
- P. K. 1992. „Handel biedą”, *Wprost*, nr 48, 24.
- P. M. K. 2002. „Odszkodowanie po sześciu latach”, *Rzeczpospolita*, 27-28 lipca, C1.
- PACEWICZ, Piotr. 1991. „Kto zarobił na polskich długach”, *Gazeta Wyborcza*, 6 czerwca, 3.
- PACIOREK, Anna, Paweł Reszka. 1996. „Przesłuchania kandydatów na ministrów w komicjach sejmowych”, *Rzeczpospolita*, 15 lutego.
- pad, Luiza Zalewska. 2001. „TVP w ogniu walki”, *Rzeczpospolita*, 20 czerwca.
- PAWLAK, Artur, Piotr Pytlakowski. „10 lat bez wyroku”, *Polityka*, nr 16, 3-6, 8, 10-11.
- PAP, wk. 1992. „Zniknęło dodatkowo pół miliarda”, *Gazeta Wyborcza*, 7 września.
- PAP, WOT. 1998. „Nowa oskarżona w FOZZ”, *Gazeta Wyborcza*, 6 sierpnia, 3.
- PAP. 1992. „Procesy o pieniądze FOZZ”, *Nowy Świat*, 7 września, 3.
- PAP. 1993. „Podejrzany zginął”, *Gazeta Pomorska*, 27 marca, 1.
- PAP. 1993a. „Śmierć podejrzanego”, *Życie Warszawy*, 27-28 marca, 5.
- PAP. 1994. „FOZZ przegrywa z Piasecką-Johnson”, *Życie Warszawy*, 25 sierpnia, 6.

- PAP. 2003. „Żemek: nie finansowano żadnych partii z pieniędzy FOZZ”, portal internetowy *Wirtualna Polska* (www.wp.pl), 5 listopada.
- PAPUZIŃSKA, Magda. 1994. „Czyja ta korporacja?”, *Gazeta Wyborcza*, 7 września, 3.
- PAZURSKI, Jan. 2000. „POLSKA na sprzedaż”, *Aneks*, nr 10, 63-7.
- PIETRZAK, Marcin. 2001. „Reforma tajnych służb”, *Przegląd*, nr 46, 17-8.
- PILCZYŃSKI, Jerzy. 1995. „Nie będzie przerwy międzykadencyjnej”, *Rzeczpospolita*, 18-19 marca, 1.
- PINEIRO, Cliff. 2002. *Trzeci akt dramatu*. Warszawa: Wydawnictwo ROYAL CLIFF.
- PIWNIK, Barbara. 2002. Rozmowa Anity Gargas, *Gazeta Polska*, nr 21, 4-6.
- PIWNIK, Barbara. 2002a. Rozmowa Agnieszki Kublik i Moniki Olejnik, *Gazeta Wyborcza*, 28 maja.
- PO. 2003. „'Kino' z certyfikatami”, *Trybuna*, 24 marca.
- POL. „Kaczyńscy nie brali”, *Życie Warszawy*, 31 stycznia.
- PODEMSKI, Stanisław. 1996. „Drugie podejście prokuratora”, *Polityka*, nr 46, 20-21.
- PRZYSTAWA, Jerzy. 1994. „Fakty prasowe a dziurawe portki”, *Najwyższy Czas*, nr 39, VI.
- PRZYSTAWA, Jerzy. 1998. Rozmowa Grzegorza Waclawika, *Gazeta Polska*, nr 15, 1, 10-11.
- PRZYSTAWA, Jerzy. 1998a. „FOZZ wygrał w sądzie”, *Najwyższy Czas*, nr 21, XII.
- PRZYSTAWA, Jerzy. bdw. „Burza w sprawie stóp procentowych i kursów walutowych”. Niepublikowany maszynopis.
- PYTLAKOWSKI, Piotr. 2000. „Jak prządl Grzegorz Ż.”, *Polityka*, nr 52, 24-6.
- PYTLAKOWSKI, Piotr. 2001. „Pośrednik”, *Polityka*, nr 16, 23-5.
- PYTLAKOWSKI, Piotr. 2001a. „Republika tajnych służb”, *Polityka*, nr 29, 3-6, 8-9.
- PYTLAKOWSKI, Piotr. 2002. „Zbrodnie bez kary”, *Polityka*, nr 34, 18-20, 22.
- R. 1997. „UOP gra, UOP ściga”, *Nie*, nr 31, 2.
- R. A. 1992. „Amerykański proces o pieniądze FOZZ”, *Rzeczpospolita*, 7 września, 10.
- REMUSZKO, Stanisław. 1999. „Puszka Pandory”, *Gazeta Polska*, 22 lutego, 9.
- RESZKA, Paweł. 2000. „Jedenaście lat później”, *Rzeczpospolita*, 4 października.
- rna. 1992. „Proces kierowcy prezesa Pałki”, *Nowy Świat*, 1 czerwca, 3.
- ROMASZEWSKI, Zbigniew. 1994. Rozmowa Jerzego Sławomira Maca, *Wprost*, nr 44, 13-4.
- RUDNICKI, Andrzej, Ewa Sadura. 2002. „Kaczyńskim ku pamięci”, *Trybuna*, 11 czerwca, 5.
- RUSAK, Tadeusz. 2003. Rozmowa Ewa Łosińskiej, *Dziennik Polski*, 12 września.
- SARZYŃSKI, Piotr. 1992. „Następny z listy”, *Polityka*, nr 42, 3.
- SAWICKI, Tomasz. 1992. „Mafia czy chaos?”, *Paragraf*, nr 17, 1, 3.
- SCHULZ, Henryk. 1992. „Mafia czerwonych szpiegów”, *Nie*, nr 34, 6.

- SCHULZ, Henryk. 1993. „Spółka prokuratorsko-redaktorska”, *Nie*, nr 4, 6.
- SCHULZ, Henryk. 1994. „Bańki mydlane”, *Nie*, nr 3, 3.
- SCHULZ, Henryk. 2001. „Ani kwa kwa”, *Nie*, nr 6, 3.
- SCHULZ, Henryk. 2001a. „Znikające złodziejstwo”, *Nie*, nr 25, 3.
- SCHULZ, Henryk. 2001b. „Donos zza krat”, *Nie*, nr 35, 4.
- SCHULZ, Henryk. 2002. „Pasztet z kaczki”, *Nie*, nr 25, 6.
- SMOLIŃSKA-BORECKA, Ewa. 1994. „FOZZ zgubił zaledwie parę bilionów”, *CASH*, nr 20, 16-7.
- SOLSKA, Joanna. 1998. „Monopol starszych panów”, *Polityka*, nr 34, 22-4.
- STANKIWICZ, Andrzej, Subotić Małgorzata. 2002. „Powrót wodzireja”, *Rzeczpospolita*, 4 lutego.
- STARNAWSKI, Witold. 2001. „Folwark ministerstwa finansów”, *Głos*, nr 3, 12-3.
- SUBOTIĆ, Małgorzata, Radosław Gil. 2004. „Niedotykalni. WSI, czyli państwo w państwie”, *Rzeczpospolita*, 24-25 kwietnia, A5, A8-9.
- ŚLESICKI, Adam. 1994. „Universal walczący”, *Prawo i Życie*, nr 27, 13.
- ŚMIŁOWICZ, Piotr. 1995. „Posłowie odrzucili informację o FOZZ”, *Życie Warszawy*, 18-19 marca, 1, 3.
- ŚMIŁOWICZ, Piotr. 2003. „FOZZ w komisji śledczej?”, *Rzeczpospolita*, 9 maja, s. A1, A4.
- ts. 1992. „Piąty podejrzany”, *Paragraf*, nr 205.
- TARNOWSKI, Paweł. 2000. „Fotel pod napięciem”, *Polityka*, nr 10, 20-23.
- TURSKA, Anna. 1991. „Prokurator Kalwas prowadzi śledztwo”, *Gazeta Wyborcza*, 20 września.
- WACHOWSKI, Mieczysław. 2001. Rozmowa Krzysztofa Różyckiego, *Angora*, nr 26, 5.
- WALENCIAK, Robert. 2001. „Co mówi Klemba?”, *Przegląd*, nr 39, 34-7.
- WALENCIAK, Robert. 2003. „Zielona sieć”, *Przegląd*, nr 47, 8-12.
- WIK. 2002. „Tricoteksu nie informowano”, *Rzeczpospolita*, 14 kwietnia, C2.
- WILDSTEIN, Bronisław. 1995. „Więcej niż afera”, *Życie Warszawy*, 18-19 marca, 1.
- WINCZOREK, Piotr. 2001. „Budzik Temidy”, *Polityka*, nr 4, 35-6.
- WIŚNIEWSKI, Maciej. 1993. „Dyngus dla PiCzki”, *Nie*, nr 12, 1.
- wk. 1992. „FOZZ droższy niż szacowano”, *Gazeta Wyborcza*, 1 października, 3.
- wk. 1993. „FOZZ w sądzie?”, *Gazeta Wyborcza*, 18 stycznia, 2.
- WODZICKI, Mieczysław. 1991. „Donosik na Polskę”, *Trybuna*, 27 maja.
- WOJCIECHOWSKI, Maciej. 1991. „Spod i znad grubej kreski”, *Express Wyborczy*, nr 9.
- WOJTASIK, Jarosław. 1995. „FOZZ: tłumaczenie odrzucone”, *Gazeta Polska*, 2 kwietnia, 5.
- WOT, PAP. 1998. „Nowa oskarżona w FOZZ”, *Gazeta Wyborcza*, 6 sierpnia, 3.

- WÓJCIK, Teresa. 1995. „Gdzie jest 8 bilionów złotych?”, *Tygodnik Solidarność*, nr 23, 1, 11.
- WRÓBLEWSKI, Bogdan. 2000. „Gdzie jest oskarżony”, *Gazeta Wyborcza*, 8 listopada, 4.
- WRÓB. 2001. „Nie chce i nie musi”, *Gazeta Wyborcza*, 8 listopada, 4.
- WRÓB. 2002. „Przedawnienie nadchodzi”, *Gazeta Wyborcza*, 29-30 czerwca, 4.
- ŻURAWIŃSKI, Grzegorz. 2003. „Miedziowa awantura za miliony dolarów”, *Gazeta Wrocławska*, 5 maja.
- ŻURAWIŃSKI, Grzegorz. 2003a. „Tak rodziły się fortuny”, *Gazeta Wrocławska*, 14 maja.
- ŻURAWIŃSKI, Grzegorz. 2003b. „Dolary szpiegów”, *Gazeta Wrocławska*, 16 maja.
- ŻURAWIŃSKI, Grzegorz. 2003c. „Ściśle tajne”, *Gazeta Wrocławska*, 5 lipca.
- ŻURAWIŃSKI, Grzegorz. 2003d. „Fałszowali umowy”, *Gazeta Wrocławska*, 22 lipca.
- ŻURAWIŃSKI, Grzegorz. 2003e. „Akta, które parzą”, *Gazeta Wrocławska*, 29 lipca.
- ŻURAWIŃSKI, Grzegorz. 2003f. „Sekretna misja”, *Gazeta Wrocławska*, 21 października.
- ŻURAWIŃSKI, Grzegorz. 2003g. „Tajne gry o miliony”, *Gazeta Wrocławska*, 23 listopada.

Uwaga: artykuły z czasopism, przy których nie podano paginacji, pochodzą z archiwów internetowych tychże pism.

BIBLIOGRAFIA OPRACOWAŃ PRZYWOŁYWANYCH W TEKŚCIE

- A. M., A. S. P., kitt. 2001. „Wpadka kasjera ‘Pruszkowa’”, *Rzeczpospolita*, 4 grudnia.
- A. M. 1999. „Niechciani tropiciele afer”, *Rzeczpospolita*, 25 października.
- A. M. 2002. „Większość nie chciała”, *Rzeczpospolita*, 12 marca.
- ACKERMAN, Bruce. 1996. *Przyszłość rewolucji liberalnej*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- ADAMOWICZ, Piotr, Filip Gawryś. 2001. „Nieczysty wymiar sprawiedliwości”, *Rzeczpospolita*, 29-30 grudnia, A5.
- ADAMOWICZ, Piotr. 2000. „Protesty po dymisji szefa prokuratury”, *Rzeczpospolita*, 17 października.
- ADAMSKI, Władysław W. 1998. „Dziedzictwo strukturalne socjalizmu a zmiany ustrojowe w Polsce”, w: Władysław W. Adamski (red.), *Polacy '95. Aktorzy i klienci transformacji*, Warszawa: IFiS PAN, 19-48.
- ADAMSKI, Władysław W. 1998a. „Wstęp”, w: Władysław W. Adamski (red.), *Polacy '95. Aktorzy i klienci transformacji*, Warszawa: IFiS PAN, 7-18.
- AFTERGOOD, Steven. 1996. „Secrecy and Accountability in U. S. Intelligence”, tekst prezentowany na konferencji „Seminar on Intelligence Reform”, 9 października 1996 roku (www.us.net/cip/secrecy.htm, ostatnia wizyta 15.08.2002).
- ALBERT, Andrzej (wł. Wojciech Roszkowski). 1994. *Historia Polski 1914-1993*. Londyn: Wydawnictwo Puls, t. 2, wyd. V.
- ANDRESKI, Stanisław. 1992. *Maxa Webera olśnienia i pomyłki*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- ANDREW, Christopher, Oleg Gordijewski. 1997. *KGB*. Warszawa: Wydawnictwo Bellona.
- ANTOSZEWSKI, Andrzej, Ryszard Herbut, Wiesława Jednaka. 1993. *Partie i system partyjny w Polsce. Pierwsza faza przejścia ku demokracji*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- ARONSON, Elliot. 1995. *Człowiek istota społeczna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- AUSTIN, John L. 1993. *Mówienie i poznawanie: Rozprawy i wykłady filozoficzne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- AXER, Andrzej. 1980. „Niektóre cechy reakcji społecznej na chorobę psychiczną”, *Studia Socjologiczne*, nr 3, 67-86.
- BÄCKER, Roman. 1992. *Totalitaryzm: geneza, istota, upadek*. Toruń: Index-Books.
- BÄCKER, Roman. 2001. „Opozycja a totalitaryzm. Problemy klasyfikacyjne”, w: Krzysztof Łabędź, Magdalena Mikołajczyk (red.), *Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych*, Kraków: Katedra Politologii Instytutu Nauk Społecznych Akademii Pedagogicznej im. KEN w Krakowie, 57-63.
- BAJKA, Zbigniew. 1991. „Polska prasa codzienna 1990-1991”, *Zeszyty Prasoznawcze*, nr 3-4, 31-41.
- BALICKA, Mariola. 2003. „Szkłane domy”, *Polityka*, nr 24.
- BANISAR, David. 2002. „Freedom of Information. International Trends and National Security”, tekst zaprezentowany na konferencji „Democratic and Parliamentary Oversight of Intelligence Services”, Genewa, 3-5 października.
- BARNES, Barry, David Bloor, John Henry. 1996. *Scientific Knowledge: A Sociological Analysis*. Londyn: Athlone.

- BAUMAN, Zygmunt. 2002. „How to be a sociologist and a humanist. Sociology as a vocation in liquid-modern times”, tekst wygłoszony podczas konferencji „First Edmund Mokrzycki Symposium. Building Civil Society and Democracy East of Elbe”, Warszawa, 27-28 września.
- BERGER, Peter L. 1997. *Zaproszenie do socjologii*. Warszawa: PWN.
- BERNAŚ, Franciszek. 1997. *Mrok i mgła. Z dziejów KGB*. Warszawa: Wydawnictwo ETHOS.
- BIERNACKI, Marek. 2002. *Polska bez mafii... Z Markiem Biernackim rozmawia Marcin Trzcinski*. Warszawa: Wydawnictwo MOST.
- BLIKOWSKA, Janina, Igor Ryciak. 2001. „Czy istnieje bicz na bandytów?”, *Newsweek*, nr 13, 20-21.
- BLUMER, Herbert. 1984. *Spółeczeństwo jako symboliczna interakcja*, w: Edmund Mokrzycki (red.), *Kryzys i schizma. Antyscjentystyczne tendencje w socjologii współczesnej*, Warszawa: PIW, t. 1, 71-86.
- BŁASZCZAK, Anita, Grażyna J. Leśniak, Anna Słojewska. 2001. „Publiczne środki poza kontrolą państwa”, *Rzeczpospolita*, 31 sierpnia.
- BOLDOK, Jacek. 1995. „Jak Polska wpada pod Fiata”, *Polityka*, nr 4, 12-3.
- BOURDIEU, Pierre, Jean-Claude Passeron. 1990. *Reprodukcja. Elementy teorii systemu nauczania*. Warszawa: PWN.
- BOURDIEU, Pierre, Loïc J. D. Wacquant. 2001. *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- BOURDIEU, Pierre. 1984. „Specyfika dziedziny naukowej i społeczne warunki rozwoju wiedzy”, w: Edmund Mokrzycki (wybór), *Kryzys i schizma. Antyscjentystyczne tendencje w socjologii współczesnej*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, t. 2, 87-136.
- BRODEUR, Jean-Paul. 1995. „Undercover Policing in Canada. A Study of its Consequences”, w: Cyrille Fijnaut i Gary T. Marx (red.), *Undercover. Police Surveillance in Comparative Perspective*, Hague/London/New York: Kluwer Law International, 71-102.
- BURAK, Andrzej, Agnieszka Łakoma, Adam Maciejewski. 2002. „Nagłe zatrzymanie”, *Rzeczpospolita*, 8 lutego.
- CENCKIEWICZ, Sławomir. 2003. „Służba Bezpieczeństwa wobec I Krajowego Zjazdu Delegatów NSZZ ‘Solidarność’”, *Arcana*, nr 3-4, 94-125.
- CHARON, Joel, M. 1979. *Symbolic Interactionism: An Introduction, an Interpretation, an Integration*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- CIELEMIĘCKI, Mirosław. 1994. „Biznes & polityka sp. z o.o.”, *Wprost*, nr 32, 15-6.
- CIEŚLA, Wojciech, Bogdan Wróblewski. 2002. „Ława bossów”, *Gazeta Wyborcza*, 20 marca, 1, 3-4.
- Co się stało z państwem policyjnym? Dyskusja redakcyjna*. 2000. *Więź*, nr 10 (październik), 43-64.
- COLE, Stephen. 1987. „Czy istnieje hierarchia nauk?”, w: Józef Niżnik (red.), *Rozwój nauki a społeczny kontekst poznania*. Warszawa: PWN, 52-80.
- COLLINS, Harry M. 1985. *Changing Order: Replication and Induction in Scientific Practice*. Londyn: SAGE.
- COLLINS, Harry M., Trevor Pinch. 1993. *The Golem: What Everyone Should Know about Science*. Cambridge: Cambridge University Press.

- CROZIER, Michel, Erhard Friedberg. 1982. *Człowiek i system. Ograniczenia działania zespołowego*. Warszawa: PWE.
- CZUKON, Tomasz. 1998. „Utopie okresu transformacji ustrojowej”, w: Sylwester Wróbel (red.), *Polska w procesie przeobrażeń ustrojowych*, Katowice: Wydawnictwo Śląsk, 147-50.
- Czytelnictwo pracy w połowie lat dziewięćdziesiątych: Od czytelnictwa do oglądactwa?* 1995. Wyniki sondaży Ośrodka Badań Prasoznawczych UJ opracował Ryszard Filas, *Zeszyty Prasoznawcze*, nr 3-4, 142-53.
- CZYŻEWSKI, Marek, Kinga Dunin, Andrzej Piotrowski. 1991. „Cudze problemy czyli wstęp do sepologii”, w: ciż (red.), *Cudze problemy. O ważności tego, co nieważne*, Warszawa: Ośrodek Badań Społecznych, 5-22.
- CZYŻEWSKI, Marek, Sergiusz Kowalski, Andrzej Piotrowski. 1997. „Wprowadzenie”, w: ciż (red.), *Rytualny chaos: Studium dyskursu publicznego*, Kraków: Wydawnictwo AUREUS, 7-41.
- DAVIES, Norman. 1998. *Boże igrzysko. Historia Polski*. Kraków: Wydawnictwo Znak, t. II.
- Dekomunizacja: pozory i rzeczywistość*. 1992. *Kultura*, nr 10, 71-6.
- DOMAŃSKA, Kalina. 1992. „Metafora komputerowa w psychologii poznawczej”, w: Maria Materska i Tadeusz Tyszka (red.), *Psychologia i poznanie*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 12-37.
- DOMINICZAK, Henryk. 1997. *Organy bezpieczeństwa PRL 1944-1990*. Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona.
- DOUGLAS, Jack D., Frances C. Waksler. 1982. *The Sociology of Deviance: An Introduction*. Boston: Little, Brown and Company.
- DUBIK, Adam. 1995. *Tożsamość i opór. Główne kategorie epistemologii Emila Meyersona*. Toruń: UMK.
- DUBIŃSKI, Krzysztof. 1990. *Magdalenka. Transakcja epoki*. Warszawa: SYLWA.
- DUDEK, Antoni. 1997. *Pierwsze lata III Rzeczypospolitej 1989-1995: Zarys historii politycznej Polski*. Kraków: Wydawnictwo GEO.
- DUDEK, Antoni. 2001. *Ślady PeeReLu*. Kraków: Wydawnictwo ARCANA.
- DUDEK, Antoni. 2001a. „Archiwa państwowe i partyjne (komunikat)”, w: Paweł Kuglarz (red.), *Od totalitaryzmu do demokracji. Pomiedzy „grubą kreską” a dekomunizacją – doświadczenia Polski i Niemiec*, Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 232-4.
- DUDEK, Antoni. 2003. „Limitowana liberalizacja. Opozycja w planach aparatu władzy w połowie lat 80.”, *Arcana*, nr 2, 101-19.
- DZIADUL, Jan. 1995. „Wspólnicy węgla i stali”, *Polityka*, nr 44, 20-2.
- DZIEWULSKI, Jerzy. 1997. Rozmowa K. Różyckiego, *Angora*, 14 grudnia, s. 7.
- ECO, Umberto. 1993. *Wahadło Foucault*. Warszawa: PIW.
- EHRlich, Stanisław. 1991. „Nomenklatura”, *Państwo i Prawo*, nr 11-12.
- EKIERT, Grzegorz. 2000. „Prawidłowości transformacji w Europie Wschodniej”, *Studia Socjologiczne*, nr 3, 11-41.
- F. F. 2002. „SLD przegrał drugą turę”, *Rzeczpospolita*, 23 maja.
- FEDEROWICZ, Michał. 1993. „Aktorzy i mechanizmy zmian ustrojowych w gospodarce”, Andrzej Rychard i Michał Federowicz (red.), *Społeczeństwo w transformacji. Ekspertyzy i studia*, Warszawa: IFiS PAN, 52-62.

- FEDEROWICZ, Michał. 1994. „The Actors and Mechanisms of Systemic Change in the Economy”, w: Władysław W. Adamski (red.), *Transformation – Processes and Actors*. Warszawa: IFiS Publishers, 91-9.
- FILAS, Ryszard. 1992. „Zmiany poczytności gazet i czasopism o zasięgu ogólnopolskim (1989-1992)”, *Zeszyty Prasoznawcze*, nr 1-2, 55-74.
- FLECK, Ludwik. 1986. *Powstanie i rozwój faktu naukowego*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie.
- FOUCAULT, Michel. 1977. *Archeologia wiedzy*. Warszawa: PIW.
- FOUCAULT, Michel. 1987. *Historia szaleństwa w dobie klasycyzmu*. Warszawa: PIW.
- FOUCAULT, Michel. 1993. *Nadzorować i karać. Narodziny więzienia*. Warszawa: ALETHEIA - SPACJA.
- FRASYNIUK, Władysław. 2003. Rozmowa Romana Laudańskiego, *Gazeta Pomorska*, 14 sierpnia.
- FRENTZEL-ZAGÓRSKA, Janina. 1994. „Demokracja, elity polityczne i nerwica transformacyjna”, *Kultura i Społeczeństwo*, nr 4, 41-59.
- FRISZKE, Andrzej. 1994. *Opozycja polityczna w PRL 1945-1980*. Londyn: Wydawnictwo Aneks.
- FRISZKE, Andrzej. 2002. „Okrągły Stół. Geneza i przebieg”, w: Paweł Machcewicz (red.), *Polska 1986-1989: koniec systemu. Materiały międzynarodowej konferencji Międzeszyn, 21-23 października 1999*, Warszawa: Wydawnictwo Trio, ISP PAN, t. 1. Referaty, 74-117.
- FRYDRYKIEWICZ, Filip. Michał Majewski. 2002. „Samoobrona nęka PSL”, *Rzeczpospolita*, 21 lutego.
- FRYDRYKIEWICZ, Filip, Marcin Dominik Zdort. 2002. „Bojkotu nie będzie”, *Rzeczpospolita*, 21 maja.
- FRYDRYKIEWICZ, Filip. 2002. „Jesień dużych partii”, *Rzeczpospolita*, 23 maja.
- FUCHS, Stephan. 1992. *The Professional Quest for Truth: A Social Theory of Science and Knowledge*, Albany: SUNY Press.
- FUKUYAMA, Francis. 1997. *Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu*. Warszawa: PWN.
- FULLER, Steve. 1993. *Philosophy, Rhetoric, and the End of Knowledge: The Coming of Science and Technology Studies*. Madison: The University of Wisconsin Press.
- GARLICKI, Andrzej. 2003. *Karuzela. Rzecz o Okrągłym Stole*. Warszawa: Czytelnik.
- GĄCIARZ, Barbara, Włodzimierz Pańków. 1996. „Transformation of Enterprises: Social and Institutional Conditioning Factors”, *Polish Sociological Review*, nr 3, 231-51.
- GĄCIARZ, Barbara, Włodzimierz Pańków. 1997. „Transformacja przedsiębiorstw. Aktorzy – integracja – struktury społeczne”, w: Domański, Henryk, Andrzej Rychard (red.), *Elementy nowego ładu*, Warszawa: IFiS PAN, 124-50.
- GEBERT, Konstanty. 1990. *Mebel*. Londyn: Aneks.
- GIDDENS, Anthony. 1979. *Central Problems in Social Theory. Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*. Berkeley: University of California Press.
- GIDDENS, Anthony. 2001. *Nowe zasady metody socjologicznej*. Kraków: Zakład Wydawniczy „NOMOS”.
- GIL, Radosław. 2004. „Czy to UOP nasłał prokuraturę”, *Rzeczpospolita*, 8 kwietnia.

- GIZA-POLESZCZUK, Anna, Edmund Mokrzycki. 1990. „Wstęp”, w: tychże (red.), *Teoria i praktyka socjologii empirycznej*, Warszawa: IFiS PAN, 5-18.
- GIZA-POLESZCZUK, Anna, Mirosława Marody, Andrzej Rychard. 2000. *Strategie i system*. Warszawa: IFiS PAN.
- GIZA-POLESZCZUK, Anna. 1990. „Teoretyczna krytyka badań empirycznych”, w: Giza-Poleszczuk, Anna, Edmund Mokrzycki (red.), *Teoria i praktyka socjologii empirycznej*, Warszawa: IFiS PAN, 33-55.
- GLIŃSKI, Piotr. 1992. „Fucha, układy, praca na lewo”, w: Anna Pawełczyńska (red.), *Praca i uczciwość*, Warszawa: Wydawnictwo Archidiecezji Warszawskiej, 93-140.
- GLIŃSKI, Piotr. 1994. „Social Actors in Transformation”, w: Władysław W. Adamski (red.), *Transformation – Processes and Actors*, Warszawa: IFiS Publishers, 101-10.
- GLEBOCKI, Henryk. 2002. „'Biblia' Służby Bezpieczeństwa: Instrukcja 006/70”, *Arcana*, nr 4-5, 40-73.
- GLEBOCKI, Henryk. 2003. „'Solidarność' w grach SB 1981-1989”, *Arcana*, nr 2, 79-100.
- GMYZ, Cezary. 2001. „Nowi jezuici”, *Wprost*, nr 1.
- GOFFMAN, Erving. 2000. *Człowiek w teatrze życia codziennego*. Warszawa: Wydawnictwo KR.
- GOODING, David. 1992. „Putting Agency Back into Experiment”, w: Andrew Pickering (red.), *Science as Practice and Culture*, Chicago: The University of Chicago Press, 65-112.
- GÓRNICKI, Wiesław. 1994. *Teraz już można*. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie.
- GÓRSKI, Jakub. 1988/89. „Koncepcja systemu Niklasa Luhmanna”, *Colloquia Communia*, nr 6/1, 149-54.
- GRABOWSKA, Mirosława, Tadeusz Szawiel. 2001. *Budowanie demokracji*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- GRAJEWSKI, Andrzej. 2001. „Kościół wobec rozliczeń z przeszłością”, w: Paweł Kuglarz (red.), *Od totalitaryzmu do demokracji. Pomiedzy „grubą kreską” a dekomunizacją – doświadczenia Polski i Niemiec*, Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 197-213.
- GRODZIŃSKI, Eugeniusz. 1980. *Wypowiedzi performatywne: z aktualnych zagadnień filozofii języka*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, IFiS PAN.
- GRÜNBERG, Karol. 1998. *Szpiedzy Stalina*. Warszawa: Książka i Wiedza, wyd. II.
- GUOLDNER, Alvin W. 1986. „Anty-Minotaur, czyli mit socjologii wolnej od wartości”, w: Edmund Mokrzycki (wybór), *Kryzys i schizma. Antyscjentystyczne tendencje w socjologii współczesnej*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, t. 1, 13-43.
- HEMMERLING, Zygmunt, Marek Nadolski (wybór). 1990. *Opozycja antykomunistyczna w Polsce 1944-1956. Wybór dokumentów*. Warszawa: Instytut Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego.
- HERMAN, Michael. 2002. *Potęga wywiadu*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Magnum”.
- HIRSZOWICZ, Maria, Andre Maier. 1996. „Trade Unions as an Active Factor in Economic Transformation”, *Polish Sociological Review*, nr 3, 215-29.
- JACHOWICZ, Jerzy, Adam Zadworny. 2001. „Za zdrowie 'Pruszkowa'”, *Gazeta Wyborcza*, 13 czerwca.
- JACHOWICZ, Jerzy, Adam Zadworny. 2001a. „'Pruszków' inwestuje w FBI”, *Gazeta Wyborcza*, 1 sierpnia, 17-8.

- JACHOWICZ, Jerzy, Adam Zadworny. 2001b. „Tajemnice Dębskiego”, *Gazeta Wyborcza*, 2 sierpnia, 4.
- JACHOWICZ, Jerzy. 1994. „Pieniądz puści farbę”, *Gazeta Wyborcza*, 20 grudnia, 14.
- JACKOWSKI, Jan Maria. 2003. „Rządy się zmieniają, agenci pozostają”, *Tygodnik Solidarność*, 5 września 2003, 34.
- JACYNO, Małgorzata. 1997. *Iluzje codzienności. O teorii socjologicznej Pierre'a Bourdieu*. Warszawa: IFiS PAN.
- JAKIMCZYK, Jarosław. 2003. „Jednostka nr 3362”, *Rzeczpospolita*, 16 lipca.
- JAŁOWIECKI, Bohdan. 1992. „Innowacje w naukach społecznych”, *Studia Socjologiczne*, nr 3-4, 191-204.
- JAMES, William. 1901. *The Principles of Psychology*. Londyn: Macmillan.
- JANECKI, Stanisław, Ewa Ornacka. 2001. „Mafia celna”, *Wprost*, nr 3, 26-9.
- JANECKI, Stanisław, Jerzy Sławomir Mac. 2001. „Sąd Elektromisu”, *Wprost*, nr 7, 26-7.
- JANECKI, Stanisław, Violetta Krasnowska. 2000. „Skok na państwo”, *Wprost*, nr 47, za: *Angora*, nr 47, 2000, 6.
- JANICKI, Mariusz. 1997. „Zły duch Rakowieckiej”, *Polityka*, nr 38, 15.
- JASIECKI, Krzysztof. 1996. „Przedsiębiorcy jako ‘aktor transformacji’”, *Studia Socjologiczne*, nr 1, 115-34.
- JASIECKI, Krzysztof. 1997. „Organizacje i pracodawców i przedsiębiorców w Polsce”, w: Jacek Wasilewski (red.), *Zbiorowi aktorzy polskiej polityki*, Warszawa: IFiS PAN, 167-202.
- JASIECKI, Krzysztof. 2002. *Elita biznesu w Polsce. Drugie narodziny kapitalizmu*. Warszawa: IFiS PAN.
- KACZMAREK, Wiesław. 2004. Rozmowa Dominiki Wielowieyskiej, *Gazeta Wyborcza*, 2 kwietnia.
- KACZYŃSKA, Elżbieta. 1993. *Ochrona: carska policja polityczna*. Warszawa: Gryf, Bellona.
- KACZYŃSKI, Jarosław. 1998. Rozmowa Tomasza Sakiewicza i Piotra Wierzbickiego, *Gazeta Polska*, 29 kwiecień, 6-7.
- KACZYŃSKI, Jarosław. 2001. Rozmowa Romana Laudańskiego, *Gazeta Pomorska*, 27 lipca, za: *Polityka*, 11 sierpnia 2001, 88.
- KACZYŃSKI, Lech. 2002. Rozmowa Anity Gargas, *Gazeta Polska*, nr 24, 5-6.
- KALINOWSKI, Jarosław. 2003. „Wstańmy z pobojuwiska”, *Gazeta Wyborcza*, 30 września, 13.
- KAMIŃSKI, Antoni Z. 1999. „Korupcja jako patologia państwa”, w: Joanna Kurczewska (red.), *Zmiana społeczna*, Warszawa: IFiS PAN, 237-77.
- KAMIŃSKI, Marek M. 1990. „Badacz w instytucji totalnej”, *Kultura i Społeczeństwo*, nr 1, 247-50.
- KAMIŃSKI, Marek M. 1993. „Subkultura aresztów śledczych”, *Studia Socjologiczne*, nr 3-4, 115-38.
- KAMIŃSKI, Ryszard. 2001. „Szara strefa państwa”, *Wprost*, nr 1, 32-3.
- KANIA, Dorota. 2000. „Trąd w Pałacu Sprawiedliwości”, *Nowe Państwo*, nr 49, 9-11.
- KANIA, Dorota. 2001. „Polskie FBI w cieniu podejrzeń”, *Nowe Państwo*, nr 7, 20-21.
- KANIA, Dorota. 2001a. „Mały człowiek do wielkich interesów”, *Nowe Państwo*, nr 10, 6.
- KANIA, Dorota. 2001b. „Niebezpieczne związki”, *Nowe Państwo*, nr 18-19, 9-10.

- KANIA, Dorota. 2001c. „Miliard do wzięcia”, *Życie*, 12 listopada.
- KANIOWSKI, Andrzej Maciej. 1981. „Sprzeczności metodologiczne i implikacje polityczne teorii systemowej N. Luhmanna”, *Studia Nauk Politycznych*, nr 5, 87-108.
- KARBOWNIK, Paweł, Marek Koziński. 2001. „Prywatyzacja polskich firm, czyli jak rozdać majątek ubogim”, *Gazeta Finansowa*, nr 41, 1, 3.
- KARWAT, Mirosław. 1998. *Sztuka manipulacji politycznej*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- KĘSKRAWIEC, Marek. 2001. „Brudne ręce Temidy”, *Newsweek*, nr 5, 28-31.
- KLEIBER, Michał. 2002. Rozmowa Andrzeja Gorzyna, *Polityka*, nr 11.
- KLERKS, Peter. 1995. „Covert Policing in the Netherlands”, w: Cyrille Fijnaut i Gary T. Marx (red.), *Undercover. Police Surveillance in Comparative Perspective*, Hague/London/New York: Kluwer Law International, 103-40.
- KŁOSKOWSKA, Antonina. 1990. „Teoria socjologiczna Pierre’a Bourdieu. Wstęp do wydania polskiego”, w: Pierre Bourdieu, Jean-Claude Passeron, *Reprodukcja. Elementy teorii systemu nauczania*, Warszawa: PWN, 7-42.
- KŁOSKOWSKA, Antonina. 1998. „Pierre Bourdieu”, w: *Encyklopedia socjologiczna*, t. 1, Warszawa: Oficyna Naukowa, 70-72.
- KMITA, Jerzy. 1978. „Prawda zwycięża nie bez oręża”, *Nurt*, nr 2, 14-5.
- KNORR-CETINA, Karin, Urs Bruegger. 2002. „Global Microstructures: The Virtual Societies of Financial Markets”, *American Journal of Sociology*, vol. 105, nr 4 (January), 905-50.
- KNORR-CETINA, Karin. 1981. *The Manufacture of Knowledge: An Essay on the Constructivist and Contextual Nature of Science*. Oxford: Pergamon Press.
- KOFMAN, Jan, Wojciech Roszkowski. 1999. *Transformacja i postkomunizm*. Warszawa: ISP PAN, Instytut Historyczny Unia w Białymstoku.
- KÖGLER, Hans Herbert. 1997. „Alienation as Epistemological Source: Reflexivity and Social Background after Mannheim and Bourdieu”, *Social Epistemology*, t. 11, nr 2, kwiecień-czerwiec, 141-64.
- KOJDER, Andrzej, Kazimierz Z. Sowa (opracowanie). 2003. *Los i wybór. Dziedzictwo i perspektywy społeczeństwa polskiego. Pamiętnik XI Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- KONECKI, Krzysztof. 2000. *Studia z metodologii badań jakościowych. Teoria ugruntowana*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- KOSSECKI, Józef. 1984. *Granice manipulacji*. Warszawa: Młodzieżowa Agencja Wydawnicza.
- KOWALCZYK, Piotr. 2003. „Zlecenie na Kapustę”, *Rzeczpospolita*, 19 września.
- KRASKOWSKI, Leszek. 1998. „Powrót ‘czerwonej pajęczyny’”, *Życie*, 17 października.
- KRASKOWSKI, Leszek. 1999. „Przegląd resortów marnotrawnych”, *Rzeczpospolita*, 25 czerwca.
- KRASKOWSKI, Leszek. 1999a. „Swoi pod pręgierzem”, *Rzeczpospolita*, 7 lipca.
- KRASKOWSKI, Leszek. 2000. „Prokuratura zastygła w galarecie”, *Rzeczpospolita*, 10 października.
- KRASKOWSKI, Leszek. 2002. „Miliony za makulaturę”, *Rzeczpospolita*, 3 kwietnia.
- KRASKOWSKI, Leszek. 2002a. „Agencja i jej brzydkie córki”, *Rzeczpospolita*, 22 sierpnia.

- KRASNODEBSKI, Zdzisław. 1996. *Postmodernistyczne rozterki kultury*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza.
- KRASNOWSKA, Violetta, Ewa Ornacka. 2000. „Sądy Kalego”, *Wprost*, nr 49, 20-22.
- KRASNOWSKA, Violetta. 2000. „Nietykalni”, *Wprost*, nr 43, 26-7.
- KRASNOWSKA, Violetta. 2001. „Rezydent 'Pruszkowa'”, *Wprost*, nr 20, 21-2.
- KRASNOWSKA, Violetta. 2001a. „'Pruszków' w Ministerstwie Skarbu”, *Wprost*, nr 30, 22-3.
- KRESS, Gunther, Robert Hodge. 1979. *Language as Ideology*. Londyn: Routledge & Kegan Paul.
- KROHN, Wolfgang, Günter Küppers, Helga Novotny. 1990. „Selforganization - the Convergence of Ideas. An Introduction”, w: ciż (red.), *Selforganization: Portrait of a Scientific Revolution*, Dordrecht: Kluwer, 1-10.
- KROUWEL, Andre, Bertjan Verbeek. 2001. „Instytucje jako pola walki. Demokratyczne konsekwencje budowania instytucji w systemach postkomunistycznych”, w: Justyna Miklaszewska (red.), *Demokracja w Europie Środkowej, 1989-99*, Kraków: Instytut Studiów Strategicznych, 331-51.
- KRYGIER, Martin. 1988. „The Traditionality of Status”, *Ratio Juris*, t. 1, nr 1, marzec, 20-39.
- KUBIAK, Anna, Ilona Przybyłowska, Włodzimierz A. Rostocki. 2000. „Badania sondażowe a system demokratyczny – niepokoje socjologów”, *Kultura i Społeczeństwo*, nr 3, 88-105.
- KUCHARZEWSKI, Jan. 1989. *Od białego caratu do czerwonego*, t. 3, *Lata przełomu Romanow, Pugaczow czy Pestel*. Londyn: „Veritas”.
- KULA, Marcin. 2002. Rozmowa Krzysztofa Burnetko, *Tygodnik Powszechny*, nr 30, 1, 4.
- KUROWSKA, Anna, Sebastian Leosz. 2002. „Skazany, zmęczony”, *Gazeta Wyborcza*, 22 stycznia, 1.
- KWAŚNIEWICZ, Władysław. 1992. „Planned Social Change versus Spontaneous Processes”, *Polish Sociological Bulletin*, nr 2, 115-27.
- KWIECIŃSKA, Monika. 1997. „Zmiana społeczna jako gra dyskursów”, w: Zbigniew Kwieciński (red.), *Nieobecne dyskursy*, część V, Toruń: UMK, 217-27.
- L. K. 2001. „O agencji, co rzekę sprzedała”, *Rzeczpospolita*, 21 czerwca.
- LANE, David. 2002. „Explaining the Transformation from the State Socialism: Revolution, Class and Elites”, tekst wygłoszony podczas konferencji „First Edmund Mokrzycki Symposium. Building Civil Society and Democracy East of Elbe”, Warszawa, 27-28 września.
- LATOUR, Bruno. 1987. *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers Through Society*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- LATOUR, Bruno. 1988. *The Pasteurization of France*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- LEDER, Andrzej. 1993. „Paranoja i polityka”, *Res Publica Nowa*, nr 3.
- LEMERT, Charles C., Garth Gillan. 1999. *Michel Foucault. Teoria społeczna i transgresja*. Warszawa - Wrocław: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- LEWANDOWSKI, Roman. 2003. „Wolność podglądania”, *Polityka*, nr 46, 58-9.
- LEVINE, Dennis B, William Hoffer. 1994. *WALL STREET od podszewki*. Sosnowiec: Wydawnictwo PANTA.

- LIBERSKA, Barbara (red.). 2002. *Globalizacja. Mechanizmy i wyzwania*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- LIPKO, Tomasz. 2001. „Krążą po Sejmie pośrednicy”, *Gazeta Wyborcza*, 24-25 listopada, 14-6.
- LISIEWICZ, Piotr. 2003. „Kolejny poseł SLD zaprzyjaźniony z mafią”, *Gazeta Polska*, nr 30, 3-4.
- LIZUT, Mikołaj. 2003. „Obiad u Witaszka”, *Gazeta Wyborcza*, 29 września, 19.
- LUHMANN, Niklas. 1994. *Teoria polityczna państwa bezpieczeństwa socjalnego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- LUTYŃSKA, Krystyna. 1993. *Surveye w Polsce. Spojrzenie socjologiczno-antropologiczne*. Warszawa: IFiS PAN.
- LUTYŃSKA, Krystyna. 1993a. „Wprowadzenie do panelu: Co zniknęło, co zostało, co jest nowe w badaniach empirycznych prowadzonych w Polsce w latach dziewięćdziesiątych”, *Kultura i Społeczeństwo*, nr 3, 109-14.
- luz. 2002. „Łatwiej, choć nadal trudno”, *Rzeczpospolita*, 6 lutego.
- ŁOŚ, Maria, Andrzej Zybertowicz. 2000. *Privatizing the Police State*. London: Macmillan.
- ŁOŚ, Maria. 1994. „Dyskursy lustracyjne, czyli niedokończona rewolucja”, *Więź*, nr 7, 107-21.
- ŁOŚ, Maria. 2003. „Crime in Transition: The Post-Communist State, Markets and Crime”, *Crime, Law and Social Order*, vol. 40, nr 2-3, 145-69.
- MAC, Jerzy Sławomir, Eryk Mistewicz, Mirosław Cielemiecki. 1995. „Niebezpieczne związki”, *Wprost*, nr 7, 20-2.
- MAC, Jerzy Sławomir. 2001. „Sąd nad sądem”, *Wprost*, nr 10, 21-2.
- MAJEWSKI, Michał, Anna Marszałek, Paweł Reszka. 2002. „Szef Orlenu zatrzymany i wypuszczony”, *Rzeczpospolita*, 8 lutego.
- MAJEWSKI, Mirosław. 1993. „Niektóre z osobliwości socjologii wiedzy. Sugestie badawcze - trudności i perspektywy”, *Przegląd Socjologiczny*, t. XL, 101-27.
- MALEWANNYJ, Władimir. 2002. „Tarcza i miecz”, *Niezawisimaja Gazieta*, 23 listopada 2001, za: *Forum*, nr 1, 41-3.
- MANNHEIM, Karl. 1990. „Competition as cultural phenomenon”, w: Volker Meja i Nico Stehr (red.), *Knowledge and Politics: The Sociology of Knowledge Dispute*, Londyn: Routledge, 53-85.
- MANNHEIM, Karl. 1992. *Ideologia i utopia*. Lublin: test.
- MANTERYS, Aleksander. 1997. *Wielość rzeczywistości w teoriach socjologicznych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- MARKIEWICZ, Wojciech. 1997. „Poufna oferta”, *Polityka*, nr 30, 57.
- MARKIEWICZ, Wojciech. 2000. „Druh Sobieradek”, *Polityka*, nr 16, 28-30.
- MARQUARD, Odo. 1994. „Śmiech jest małą teodyceą: Odo Marquard w rozmowie ze Steffenem Dietzschem”, w: tegoż, *Apologia przypadkowości*, Warszawa: Oficyna Naukowa, 143-56.
- MARQUARD, Odo. 1994a. „Wiek oderwania od świata? Przyczynek do analizy teraźniejszości”, w: tegoż, *Apologia przypadkowości*, Warszawa: Oficyna Naukowa, 77-99.

- MARQUART, James, Jim Thomas. 1987. „Dirty Information and Clean Conscience: Communication Problems in Studying ‘Bad Guys’”, w: C. Couch i D. Maines (red.), *Communication and Social Structure*, Springfield: Charles Thomas Publisher, 81-96.
- MARSZAŁEK, Anna, Bertold Kittel. 2000. „Sędzia do wynajęcia”, *Rzeczpospolita*, 22 listopada.
- MARSZAŁEK, Anna, Bertold Kittel. 2001. „Przyjaciele ze strzelnicy”, *Rzeczpospolita*, 12 lutego, A1, A6-7.
- MARSZAŁEK, Anna, Bertold Kittel. 2001a. „Pani sędzia, mąż i gangsterzy”, *Rzeczpospolita*, 3 kwietnia, A1, A8.
- MARSZAŁEK, Anna, Bertold Kittel. 2001b. „Kasjer z Ministerstwa Obrony”, *Rzeczpospolita*, 7 lipca.
- MARSZAŁEK, Anna. 1995. „Jawne wpadki, tajne sukcesy”, *Rzeczpospolita*, 17 stycznia.
- MARSZAŁEK, Anna. 1998. „Polityczne kulisy działania UOP”, *Rzeczpospolita*, 30 lipca.
- MARSZAŁEK, Anna. 1999. „Trzy wywiady o działaniach UOP”, *Rzeczpospolita*, 6 grudnia.
- MARX, Gary T. 1972. „Introduction“, w: tegoż (red.), *Muckraking sociology*, New Jersey: Transaction Books, 1-29.
- MARX, Gary T. 2003. „Uwagi na temat odkrywania, gromadzenia i oceny ukrytych i brudnych danych”, *ASK*, nr 12, 7-50, przeł. Daniel Wicenty.
- MATHIESEN, Thomas. 1989. „On Dangerous Research: The Fate of a Study of the Police in Norway”, w: Peter-Alexis Albrecht i Otto Backes (red.), *Crime Prevention and Intervention*, Walter de Gruyter: Berlin/New York, 273-86.
- MATYS, Michał, Paweł Smoleński. 2000. „Reklama dżwignią jest”, *Gazeta Wyborcza*, 16-17 września, 20.
- MAURIN, Krzysztof. 1984. „Matematyka jako język i sztuka”, w: Stefan Nowak (red.), *Wizje człowieka i społeczeństwa w teoriach i badaniach naukowych*, Warszawa: PWN, 253-78.
- MELOSIK, Zbyszko. 1994. „Poststrukturalizm i społeczeństwo (refleksje nad teorią M. Foucaulta)”, w: Jerzy Brzeziński i Lech Witkowski (red.), *Edukacja wobec zmiany społecznej*, Poznań-Toruń, 200-26.
- MELOSIK, Zbyszko. 1997. „Poststrukturalizm jako teoria życia społecznego (możliwości i kontrowersje)”, *Kultura Współczesna*, nr 1, 57-71.
- MERTON, Robert K. 1973. „The Matthew Effect in Science”, w: tenże, *The sociology of Science: Theoretical and Empirical Investigations*, Chicago: The University of Chicago Press, 439-59.
- MICHALIK, Eliza. 2001. „Co jest w Polsce tajne”, *Gazeta Polska*, nr 51, 4, 6, 8.
- MIKOŁAJEWSKA, Bianka. 2002. „Obrotne Towarzystwo”, *Polityka*, nr 28, 24-6.
- MIKOŁAJEWSKA, Bianka. 2002a. „Kto nie z Grzesiem”, *Polityka*, nr 32, 24-6.
- MILLER, Leszek. 1999. Rozmowa Jerzego Domańskiego i Roberta Walenciaka, *Przegląd Tygodniowy*, 15 grudnia 1999, za: *Polityka*, nr 52/1999, 112.
- MILLER, Leszek. 2002. „Sojusz ponad podziałami. Przemówienie przewodniczącego Sojuszu Lewicy Demokratycznej Leszka Millera wygłoszone podczas obrad Rady Krajowej SLD 24 listopada 2002 r.”, *Gazeta Wyborcza*, 27 listopada, 18-9.
- MILLS, Charles Wright. 1959. *The sociological imagination*. London: Oxford University Press.
- MIZERSKI, Sławomir. 1996. „Człowiek orkiestra i jego kronika”, *Polityka*, nr 40, 34-6.

- MIZERSKI, Sławomir. 1998. „Fundusz niepełnosprawny”, *Polityka*, nr 28, 24-5, 27.
- MLICKI, Marek M. 1998. „Lobbing w polskim Sejmie”, w: Włodzimierz Wesołowski i Barbara Post (red.), *Polityka i Sejm. Formowanie się elity politycznej*, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 179-93.
- MOCZYDŁOWSKI, Paweł. 1989. „O sposobach wglądu w sekrety stosunków międzyludzkich. Przypadek instytucji totalnych”, w: Antoni Sułek, Krzysztof Nowak i Anna Wyka (red.), *Poza granicami socjologii ankietowej*, Warszawa: Instytut Socjologii UW, PTS (oddział warszawski), 31-59.
- MOJKOWSKI, Jacek. 1995. „Grabek wyrównawczy”, *Polityka*, nr 15, 6.
- MOKRZYCKI, Edmund. 1990. *Socjologia w filozoficznym kontekście*. Warszawa: IFiS PAN.
- MOUZELIS, Nicos. 1998. *Sociological Theory. What went wrong?* London/New York: Routledge.
- MUCHA, Janusz. 1986. *Socjologia jako krytyka społeczna. Orientacja radykalna i krytyczna we współczesnej socjologii zachodniej*. Warszawa: PWN.
- MUCHA, Janusz. 2001. „Socjologia polska w latach 1990-2000. Badania społeczne po przełomie”, *Przegląd Socjologiczny*, nr 1, 199-237.
- MYCAWKA, Mirosława. 1994. „Ekspresywizm w tekstach oficjalnych: ‘oszołom’”, w: Zofia Kurzowa i Władysław Śliwiński (red.), *Współczesna polszczyzna mówiona w odmianie opracowanej (oficjalnej)*, Kraków: Universitas, 115-22.
- NALASKOWSKI, Łukasz. 2000. „Społeczeństwo zamknięte. Informacyjna pułapka władzy”, praca magisterska obroniona w Instytucie Socjologii UMK pod kierunkiem A. Zybortowicza.
- ORNACKA, Ewa. 2001a „Trzecia wojna gangów”, *Wprost*, nr 49, 34-7.
- ORNACKA, Ewa. 2002. „Przeświecić majątek gangsterów”, *Newsweek*, nr 38, 16.
- OSTROVSKI, Victor, Claire Hoy. 1991. *Wyznania szpiega. Z tajemnic izraelskiego wywiadu*. Warszawa: Wydawnictwo „Polus”.
- PACZKOWSKI, Andrzej. 1992. „WRON won za Don!, czyli dylematy dekomunizacji”, *Politicus*, nr 3-4 (lipiec-grudzień), 35-42.
- PACZKOWSKI, Andrzej. 1999. *Od sfalszowanego zwycięstwa do prawdziwej klęski. Szkice do portretu PRL*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- PACZKOWSKI, Andrzej (red.). 2002. *Polska 1986-1989: koniec systemu. Materiały międzynarodowej konferencji Miedzeszyn, 21-23 października 1999*. Warszawa: Wydawnictwo Trio, ISP PAN, t. 2 Dyskusja.
- PACZKOWSKI, Andrzej. 2003. „Archiwa aparatu bezpieczeństwa PRL jako źródła: co już zrobiono, co można zbadać”, *Pamięć i Sprawiedliwość*, nr 1, 9-21.
- PAŁECKI, Krzysztof. 2001. „Opozycja polityczna – próba typologii”, w: Krzysztof Łabędź i Magdalena Mikołajczyk (red.), *Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych*, Kraków: Katedra Politologii Instytutu Nauk Społecznych Akademii Pedagogicznej im. KEN w Krakowie, 9-19.
- PAMUŁA, Stanisław. 1996. *Metody analizy zawartości prasy i jej zastosowanie w wybranych tygodnikach*. Częstochowa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie.
- PAŃKÓW, Irena. 1995. „Szkic do portretu zbiorowego elity” w: Włodzimierz Wesołowski i Irena Pańków (red.), *Świat elity politycznej*, Warszawa: IFiS PAN, 169-97.
- PARADOWSKA, Janina, Wiesław Władyka. 1995. „Zdradliwy spisek”, *Polityka*, nr 52, 15-6.

- PAWEŁCZYK, Piotr. 2000. *Socjotechniczne aspekty gry politycznej*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- PAWŁOWSKI, Tadeusz. 1986. *Tworzenie pojęć w naukach humanistycznych*. Warszawa: PWN.
- PINCH, Trevor. 1985. „Theory Testing in Science - The Case of Solar Neutrinos: Do Crucial Experiments Test Theories or Theorists?”, *Philosophy of the Social Sciences*, t. 15, nr 2, czerwiec, 167-87.
- PIŃSKI, Aleksander, Jan Piński. 2003. „Komunizm kapitalistyczny”, *Wprost*, nr 48.
- PIOTROWSKI, E. W., J. Sładkowski. 2001. „What was the temperature of the Bagsik financial oscillator?”, *Physica A*, vol. 301, 441-8.
- PIOTROWSKI, Paweł. 2003. „Struktury Służby Bezpieczeństwa MSW 1975-1990”, *Pamięć i Sprawiedliwość*, nr 1, 51-107.
- PISAREK, Adam. 1993. „AIDS - choroba trutni”, *Spółeczeństwo Otwarte*, nr 12, IV-VIII.
- PODGÓRECKI, Adam. 1976. „Kontrola społeczna trzeciego stopnia”, w: Maria Ziemińska (red.), *Problemy profilaktyki społecznej i resocjalizacji*, Warszawa: UW.
- PODGÓRECKI, Adam. 1994. „The Communist and Post-Communist Nomenklatura”, *Polish Sociological Review*, nr 2, 111-23.
- POKŁADECKI, Jacek. 1993. „Samorząd terytorialny w warunkach transformacji systemowej”, w: Zbigniew Blok (red.), *Transformacja systemowa w Polsce*, Toruń/Poznań: Wydawnictwo Adam Marszałek, 74-83.
- PORTES, Alejandro. 1994. „The Informal Economy and Its Paradoxes”, w: Neil J. Smelser i Richard Swedberg (red.), *The Handbook of Economic Sociology*, New York: Russel Sage Foundation, 426-49.
- POST, Barbara. 1995. „Aktorzy polskiej sceny politycznej – amatorzy czy profesjonalści?”, w: Włodzimierz Wesołowski i Irena Pańków (red.), *Świat elity politycznej*, Warszawa: IFiS PAN, 199-217.
- POTOCKA-HOSER, Anna. 1996. „Spór o lustrację - komunikacja bez porozumienia”, *Kultura i Społeczeństwo*, nr 2, 163-82.
- POTTER, Jonathan. 1996. *Representing Reality: Discourse, Rhetoric and Social Construction*. Londyn: SAGE Publications.
- PUTNAM, Robert D. 1995. *Demokracja w działaniu*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- PYTŁAKOWSKI, Piotr, Artur Pawlak. 2002. „10 lat bez wyroku”, *Polityka*, nr 16, 3-8, 10-11.
- PYTŁAKOWSKI, Piotr. 2000. „Gangrena”, *Polityka*, nr 39, 3-6.
- PYTŁAKOWSKI, Piotr. 2001. „Republika tajnych służb”, *Polityka*, nr 29, 3-6, 8-9.
- RACIBORSKI, Jacek. 1997. *Polskie wybory. Zachowania wyborcze społeczeństwa polskiego w latach 1989-1995*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.
- RAINA, Peter. 1999. *Droga do „Okrągłego Stołu”*. Warszawa: Wydawnictwo von borowiecky.
- RESZKA, Paweł. 2002. „Nie było podstaw do zatrzymania przez UOP”, *Rzeczpospolita*, 9 marca.
- ROMANOWSKI, Gustaw. 1999. „Afera korupcyjna w Łodzi”, *Rzeczpospolita*, 1 lipca.
- ROSENBERG, Tina. 1997. *Kraje w których straszy: Europa Środkowa w obliczu upiórów komunizmu*. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.

- ROSENFELD, Seth. 2002. „Reagan, Hoover and the UC Red Scare”, *San Francisco Chronicle*, 9 czerwca, F1-8.
- ROSS, Marek. 2002. „Bezpieka doskonała, cz. 1”, *Dziś*, nr 5, 84-95.
- ROSZKOWSKI, Wojciech. 1997. „The Afterlife of Communism in Poland”, w: Leslie T. Holmes i Wojciech Roszkowski (red.), *Changing rules. Polish political and economic transformation in comparative perspective*, Warszawa: ISP PAN, 83-111.
- RUBIO, Mauricio. 1997. „Perverse Social Capital: Some Evidence From Columbia”, *Journal of Economic Issues*, vol. 31, nr. 3 (Sept.), 805-16.
- RUDZKI, Piotr. 1996. „Nowa zmowa kartelowa w Europie”, *Rzeczpospolita*, 19 października.
- RUDZKI, Piotr. 1999. „Ugoda za ponad miliard dolarów”, *Rzeczpospolita*, 5 listopada.
- RUDZKI, Piotr. 2000. „Bruksela ostrzega banki”, *Rzeczpospolita*, 7 sierpnia.
- RUZIKOWSKI, Tadeusz. 2003. „Tajni współpracownicy pionów operacyjnych aparatu bezpieczeństwa 1950-1984”, *Pamięć i Sprawiedliwość*, nr 1, 109-31.
- RYBAK, Agnieszka. 2002. „Sędziowie nie aresztują”, *Newsweek*, nr 15, 12-6.
- RYBIŃSKI, Maciej. 2003. „Dekomunizacja po polsku i po niemiecku”, *IUS ET LEX*, nr 1, 283-93.
- RYCIAK, Igor. 2001. „Marsz białych kołnierzyków”, *Newsweek*, nr 16-17, 38-41.
- RYCIAK, Igor. 2002. „Adwokaci Pruszkowa”, *Newsweek*, nr 10, 20-23.
- SADY, Wojciech. 2000. *Fleck o społecznej naturze poznania*. Warszawa: Prószyński i S-ka.
- SAS-KLASIŃSKA, Teresa. 2001. „Hipoteza ‘spirali milczenia’ i jej zastosowanie w sferze publicznej”, w: Krzysztof Łabędź i Magdalena Mikołajczyk (red.), *Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych*, Kraków: Katedra Politologii Instytutu Nauk Społecznych Akademii Pedagogicznej im. KEN w Krakowie, 73-9.
- SCHELER, Max. 1990. *Problemy socjologii wiedzy*. Warszawa: PWN.
- SCHULZ, Henryk. 2004. „Po uszy w nafcie”, *Nie*, nr 16.
- SCHWEIZER, Peter. 1997. *Szpieczy wśród przyjaciół*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- SHAPIN, Steven, Simon Schaffer. 1985. *Leviathan and the Air-Pump: Hobbes, Boyle and the Experimental Life*. Princeton: Princeton University Press.
- SHUMANN, Karl. F. 1989. „Problems of Access to Data and of the Right to Privacy in Criminological Research”, w: Peter-Alexis Albrecht i Otto Backes (red.), *Crime Prevention and Intervention*, Walter de Gruyter: Berlin/New York, 217-26.
- SIECZKOWSKI, Grzegorz. 1996. „Państwowe (nie)tuczy”, *Rzeczpospolita*, 23 października.
- SIEMEK, Marek J. 1988. „Poznanie jako praktyka. (Prologomena do przyszłej epistemologii)”, w: tenże (red.), *Marksizm w kulturze filozoficznej XX wieku*, Warszawa: PWN, 9-24.
- SIEMIĄTKOWSKI, Zbigniew. 2001. Rozmowa Marka Barańskiego, *Nie*, nr 30, 5.
- SIMMEL, Georg. 1975. *Socjologia*. Warszawa: PWN.
- SKIBIŃSKI, Paweł. 2003/2004. „Infiltracja komunistycznych służb specjalnych w polskim Kościele - co już wiemy? Informacja na temat stanu badań”, *Teologia Polityczna*, nr 1, 57-70.
- SKŁODOWSKI, Tomasz. 1998. „Zaprzyjaźnienie z układem haków”, *Rzeczpospolita*, 29 października.
- SKŁODOWSKI, Tomasz, Piotr Woyciechowski. 1997. „Agenci bez przydziału”, *Rzeczpospolita*, 19 listopada.

- SŁODKOWSKA, Inka. 1997. „Partie i ugrupowania polityczne polskiej transformacji”, w: Jacek Wasilewski (red.), *Zbiorowi aktorzy polskiej polityki*, Warszawa: IFiS PAN, 9-87.
- SŁOMCZYŃSKI, Kazimierz M. 2003. „Socjologia polska w procesie jej międzynarodowej integracji”, w: Andrzej Kojder i Kazimierz Z. Sowa (red.), *Los i wybór. Pamiętnik XI Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 123-46.
- Słownik współczesnego języka polskiego*. 2000. Kraków: Wydawnictwo SMS, tom II, F-M.
- ŚMIŁOWICZ, Piotr. 2004. „W czym interesie ten pośpiech”, *Rzeczpospolita*, 5 kwietnia.
- SNOPKIEWICZ, Jacek (red.). 1992. *Teczki czyli widma bezpieki*. Warszawa: Polska Oficyna Wydawnicza „BGW”.
- SOBIESZCZAŃSKA, Maria, Grażyna Zawadzka. 2001. „Brudne pieniądze u zakonników”, *Super Express*, 19 listopada, 3.
- SOCHA, Ryszard. 1996. „Ziemniaczany król”, *Polityka*, nr 41, 22, 24.
- SOCHA, Ryszard. 1998. „Umrzeć w Las Vegas”, *Polityka*, nr 19, 26, 28.
- SOJAK, Radosław. 1998. „Demaskowani i wykluczani. Dyskurs antyilustracyjny w Polsce w świetle socjologii wiedzy”, *Teraźniejszość – człowiek – edukacja. Kwartalnik myśli społeczno-pedagogicznej*, nr 2, 29-57.
- SOJAK, Radosław. 2002. „Teoretyczna ciągłość – ciągłość teorii? Uwagi na temat scalającej mocy ‘ekskluzji’”, *Colloquia Communia*, nr 1 (styczeń-czerwiec), 105-24.
- SOLSKA, Janina. 1996. „Lekką ręką”, *Polityka*, nr 45, 30, 32.
- SOLSKA, Janina. 2000. „Pośrednik rządowy”, *Polityka*, nr 22, 63-4, 66.
- SOLSKA, Janina. 2000a. „Kasę wyprowadzić”, *Polityka*, nr 37, 60-63.
- STANISZKIS, Jadwiga. 1997. „Kapitalizm polityczny i jego dynamika”, *Gospodarka Narodowa*, nr 4-5, 14-22.
- STANISZKIS, Jadwiga. 2001. *Postkomunizm. Próba opisu*. Gdańsk: słowo/obraz terytoria.
- SUŁEK, Antoni, Włodzimierz Winclawski (opracowanie). 1991. *Przełom i wyzwanie. Pamiętnik VIII Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego*. Warszawa/Toruń: PTS, UMK.
- SUŁEK, Antoni, Józef Styk (opracowanie). 1995. *Ludzie i instytucje. Stawanie się ładu społecznego. Pamiętnik IX Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego*, t 1, 2. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- SUŁEK, Antoni, Marek S. Szczepański (opracowanie). 1998. *Śląsk - Polska - Europa. Zmieniające się społeczeństwo w perspektywie lokalnej i globalnej. X Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- SUŁEK, Antoni. 1989. „Socjologia ankietowa wobec nowych doświadczeń”, w: Antoni Sułek, Krzysztof Nowak i Anna Wyka (red.), *Poza granicami socjologii ankietowej*, Warszawa: Instytut Socjologii UW, PTS (oddział warszawski), 5-29.
- SURDEJ, Aleksander. 2002. „Funkcjonowanie agencji regulacyjnych: delegacja władzy - kontrola proceduralna - zawładnięcie regulacji przez grupy interesu”, w: Andrzej Kojder i Andrzej Sadowisk (red.), *Klimaty korupcji*, Warszawa: Centrum im. Adama Smitha & Wydawnictwo Naukowe Semper, 135-59.
- SUWOROW, Wiktor. 1997. *Akwarium*. Warszawa: Wydawnictwo Adamski & Bieliński.
- SZACKI, Jerzy. 1999. „Nauki społeczne wobec wielkiej zmiany”, w: Joanna Kurczewska (red.), *Zmiana społeczna. Teoria i doświadczenia polskie*, Warszawa: IFiS PAN, 123-33.
- SZAHAJ, Andrzej. 1997. „Granice anarchizmu interpretacyjnego”, *Teksty Drugie*, nr 6, 5-33.

- SZOT, Edmund. 2002. „Niemiec kupił, Polak s płaca”, *Rzeczpospolita*, 8 stycznia.
- SZPERKOWICZ, Jerzy. 1998. „Żelgate”, *Polityka*, nr 8, 19-20.
- SZTOMPKA, Piotr. 1989. „Socjologiczna teoria podmiotowości”, *Studia. Młódzież i Wieś*, nr 3, 11-28.
- SZTOMPKA, Piotr. 1996. „Zaufanie: warunek podmiotowości społeczeństwa”, w: Krzysztof Gorlach i Zdzisław Seręga (red.), *Oblicza społeczeństwa*, Kraków: Wydawnictwo UJ, 115-24.
- SZTOMPKA, Piotr. 2000. *Trust: A Sociological Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SZTOMPKA, Piotr. 2003. „Trauma kulturowa. Druga strona zmiany społecznej”, w: Andrzej Kojder i Kazimierz Z. Sowa (red.), *Los i wybór. Pamiętnik XI Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 67-83.
- SZTUMSKI, Janusz. 1996. „Elity nowoczesnych państw”, w: Lech W. Zacher (red.), *Z zagadnień socjologii polityki*, t.1, Lublin: UMCS, 111-32.
- SZYMBORSKI, Tomasz. 2002. „Minister Piwnik chce ukarania sędziów”, *Rzeczpospolita*, 14 czerwca.
- TARKOWSKA, Elżbieta. 1993. „Zmieniająca się rzeczywistość społeczna jako szczególna sytuacja badawcza”, *Kultura i Społeczeństwo*, nr 3, 115-20.
- TARKOWSKA, Elżbieta. 1996. „Socjolog w instytucji totalnej”, *Kultura i Społeczeństwo*, nr 1, 19-28.
- TARKOWSKI, Jacek. 1994. *Socjologia świata polityki*, t.2, *Patroni i klienci*. Warszawa: ISP PAN.
- TITTENBRUN, Jacek. 1981. „O etnometodologicznej koncepcji rzeczywistości społecznej”, *Studia Socjologiczne*, nr 4, 115-32.
- TOPOLSKI, Jerzy. 1968. *Metodologia historii*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- TOPOLSKI, Jerzy. 1977. „Wstęp”, w: Michel Foucault, *Archeologia wiedzy*, Warszawa: PIW, 5-26.
- TOPOLSKI, Jerzy. 1994. *Polska dwudziestego wieku 1914 - 1994*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- TUCHAŃSKA, Barbara. 1985. „Czy istnieje socjologia wiedzy?”, *Kultura i Społeczeństwo*, nr 1, 177-85.
- Uniwersalny słownik języka polskiego*. 2003. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, tom 2, K-Ó.
- VOSLENSKY, Michael. 1984. *Nomenklatura: The Soviet Ruling Class*. New York: Doubleday.
- WALENDZIAK, Wiesław. 2004. Rozmowa Jarosława Burskiego, *Gazeta Wyborcza*, 16 marca, 14.
- WAŁĘSA, Lech. 1996. Rozmowa Janiny Paradowskiej, *Polityka*, nr 45, 20-21, 24.
- WARK, Wesley K. 2002. „Canada's Acces to Information Act and the Canadian Security and Intelligence Community”, tekst zaprezentowany na konferencji „Democratic and Parliamentary Oversight of Intelligence Services”, Genewa, 3-5 października.
- WARREN, Mark E. W druku. „Social Capital and Corruption”, w: Davis Castiglione (red.), *Social Capital: Interdisciplinary Perspectives*. Oxford: Oxford University Press.
- WASILEWSKI, Jacek, Edmund Wnuk-Lipiński. 1995. „Polska: kręta droga od elity komunistycznej do elity postsolidarnościowej”, w: Szelenyi, Ivan, Don Treiman i Edmund Wnuk-Lipiński (red.), *Elity w Polsce, w Rosji i na Węgrzech. Wymiana czy reprodukcja?* Warszawa: ISP PAN, 59-84.

- WASILEWSKI, Jacek. 1997. „Orientacje wartościujące elity: płytka konsolidacja polskiej demokracji”, w: Jacek Wasilewski (red.), *Zbiorowi aktorzy polskiej polityki*, Warszawa: IFiS PAN, 273-302.
- WEDEL, Janine R. 2001. *Collision and Collusion. The Strange Case of Western Aid to Eastern Europe*. New York: Palgrave, wyd. II.
- WEDGWOOD, Camilla H. 1966. „The nature and functions of secret societies”, w: Ian Hogbin i L. R. Hiatt (red.), *Readings in Australian and Pacific Anthropology*, London, New York: Cambridge University Press, 101-16.
- WELLMAN, Dorota. 2003. „Edyta Górniak od A do Z”, *Gala*, nr 1(77), 20-24.
- WESOŁOWSKI, Włodzimierz (red.). 2001. *Obciążeni polityką. Posłowie i partie*. Warszawa: IFiS PAN.
- WESOŁOWSKI, Włodzimierz. 1995. „Wstęp”, w: Włodzimierz Wesołowski i Irena Pańków (red.), *Świat elity politycznej*, Warszawa: IFiS PAN, 7-11.
- WESOŁOWSKI, Włodzimierz. 1997. „Political Actors and Democracy: Poland 1990-1997”, *Polish Sociological Review*, nr 3, 227-48.
- WESOŁOWSKI, Włodzimierz. 1997a. „Aktorzy sceny politycznej i demokracja”, w: Grabowska, Mirosława, Stanisław Mocek (red.), *Pierwsza sześciolatka 1989-1995. Próba bilansu polityki*, Warszawa: IFiS PAN, 53-92.
- WESOŁOWSKI, Włodzimierz. 1998. „Wprowadzenie”, w: Włodzimierz Wesołowski i Barbara Post (red.), *Polityka i Sejm. Formowanie się elity politycznej*, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 7-17.
- WHITLEY, Richard. 1972. „Black-boxism and the Sociology of Science: A Discussion of the Major Developments in the Field”, w: P. Halmos (red.), *The Sociology of Science*, Sociological Review Monograph, nr 18, Keele: University of Keele, 61-92.
- WICENTY, Daniel. 2002. „Transformacja, prywatyzacja i kluczowi aktorzy. Na marginesie książek: *Manowce polskiej prywatyzacji*, pod redakcją Marii Jarosz; Janine Wedel, *Collision and Collusion. The Strange Case of Western Aid to Eastern Europe*”, *Studia Polityczne*, nr 13, 353-69.
- WIECH, Stanisław, Wiesław Caban (oprac.). 1999. *Sytuacja polityczna Królestwa Polskiego w świetle tajnych raportów naczelników Warszawskiego Okręgu Żandarmerii z lat 1867-1872, 1878*. Kielce: WSP im. Jana Kochanowskiego.
- WIELOWIEYSKA, Dominika. 2004. „Noc z premierem i prezydentem”, *Gazeta Wyborcza*, 17-18 kwietnia, 1.
- WIERZBICKA, Anna. 1997. „Moje podwójne życie: dwa języki, dwie kultury, dwa światy”, *Teksty Drugie*, nr 3, 73-93.
- WILCZAK, Jagienka. 2003. „Układ prowincjonalny”, *Polityka*, nr 29, 19-20, 22.
- WILLIAMS, Phil. 2000. „Introduction: How Serious Threat is Russian Organized Crime?”, w: tenże (red.), *Russian Organized Crime. The New Threat?*, London - Portland (OR): FRANK CASS PUBLISHERS, 1-27.
- WIRTH, Louis. 1992. „Przedmowa do wydania angielskiego”, w: Karl Mannheim, *Ideologia i utopia*, Lublin: test, XVII-XXXIV.
- WISZNIEWSKI, Andrzej. 1998. Rozmowa Ewy Nowakowskiej, *Polityka*, nr 50.
- WIŚNIEWSKI, Maciej. 1994. „Kawalec grosza”, *Nie*, nr 6, 1.
- WNUK-LIPIŃSKI, Edmund. 1996. *Demokratyczna rekonstrukcja. Z socjologii radykalnej zmiany społecznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

- Wobec komunizmu i dekomunizacji*. 1992. Dyskusja redakcyjna przeprowadzona 31 lipca 1992 z udziałem Anny Boguckiej-Skowrońskiej, Ryszarda Bugaja, Wiesława Chrzanowskiego, Aleksandra Łuczaka, Józefa Oleksego, Andrzeja Paczkowskiego i Piotra Marciniaka, *Przegląd Społeczny*, nr 6, październik, 1-19.
- WRÓBLEWSKI, Bogdan. 2000. „Gdzie jest oskarżony”, *Gazeta Wyborcza*, 8 listopada, 4.
- WRÓBLEWSKI, Bogdan. 2002. „Jak sąd wyhodował gangsterów”, *Gazeta Wyborcza*, 8 sierpnia.
- WRÓBLEWSKI, Bogdan. 2003. „Dzieje jednego umorzenia”, *Gazeta Wyborcza*, 2 września.
- WYKA, Anna. 1990. „On Alternative Approach in Empirical Sociology (in Relation to Lifestyle Studies)”, *Polish Sociological Bulletin*, nr 1, 47-63.
- WYKA, Anna. 1993. *Badacz społeczny wobec doświadczenia*. Warszawa: IFiS PAN.
- ZABOROWSKI, Wojciech. 1998. „Stara i nowa struktura społeczna – aktorzy zmian”, w: Władysław W. Adamski (red.), *Polacy '95. Aktorzy i klienci transformacji*, Warszawa: IFiS PAN, 49-95.
- ZIELIŃSKI, Andrzej (ps. „Słowik”). 2001. *Skarżyłem się grobowi...* Warszawa: Wydawnictwo GRAFIK.
- ZIÓŁKOWSKI, Marek. 1985. „O założeniach socjologicznej analizy wiedzy ludzkiej”, *Kultura i Społeczeństwo*, nr 1, 21-43.
- ZIÓŁKOWSKI, Marek. 1989. *Wiedza, jednostka, społeczeństwo. Zarys koncepcji socjologii wiedzy*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- ZIÓŁKOWSKI, Marek. 2000. „Czy współczesnej (polskiej) socjologii grozi trywializacja?”, *Kultura i Społeczeństwo*, nr 3, 185-90.
- Zmiany w czytelnictwie prasy 1993 - zmierzch optymizmu?* 1994. Wyniki sondaży Ośrodka Badań Prasoznawczych UJ, opracował Ryszard Filas, *Zeszyty Prasoznawcze*, nr 1-2, 181-91.
- Zmiany w czytelnictwie prasy w latach 1993-1994. (Czerwiec 1993 - czerwiec 1994)*. 1995. Wyniki sondaży Ośrodka Badań Prasoznawczych UJ, opracował Ryszard Filas, *Zeszyty Prasoznawcze*, nr 1-2, 164-74.
- ZOLL, Adam. 2002. „Ogniska choroby”, *Polityka*, nr 39, 32-3.
- ZYBERTOWICZ, Andrzej. 1993. *W uścisku tajnych służb: Upadek komunizmu i układ postnomenklaturowy*. Komorów: Antyk.
- ZYBERTOWICZ, Andrzej. 1995. *Przemoc i poznanie: studium z nie-klasycznej socjologii wiedzy*. Toruń: UMK.
- ZYBERTOWICZ, Andrzej. 1999. „Konstruktywizm jako orientacja metodologiczna w badaniach społecznych”, *ASK*, nr 8, 7-28.
- ZYBERTOWICZ, Andrzej. 2002. „Demokracja jako fasada: przypadek III RP”, w: Edmund Mokrzycki, Andrzej Rychard i Andrzej Zybertowicz (red.), *Utracona dynamika? O niedojrzałości polskiej demokracji*, Warszawa: IFiS PAN, 173-214.
- ZYBERTOWICZ, Andrzej. 2002a. „Odwrócone spojrzenie: czy służby specjalne znajdują się na marginesie transformacji ustrojowej?”, *Colloquia Communia*, nr 2, 234-49.
- ZYBERTOWICZ, Andrzej. bdw. „Demokracja a służby specjalne w Polsce po 1989 roku”, niepublikowany maszynopis.
- ŻAKOWSKI, Jacek. 2002. „Na szaro”, *Magazyn*, dodatek *Gazety Wyborczej*, nr 12.

Uwaga: artykuły z czasopism, przy których nie podano paginacji, pochodzą z archiwów internetowych tychże pism.